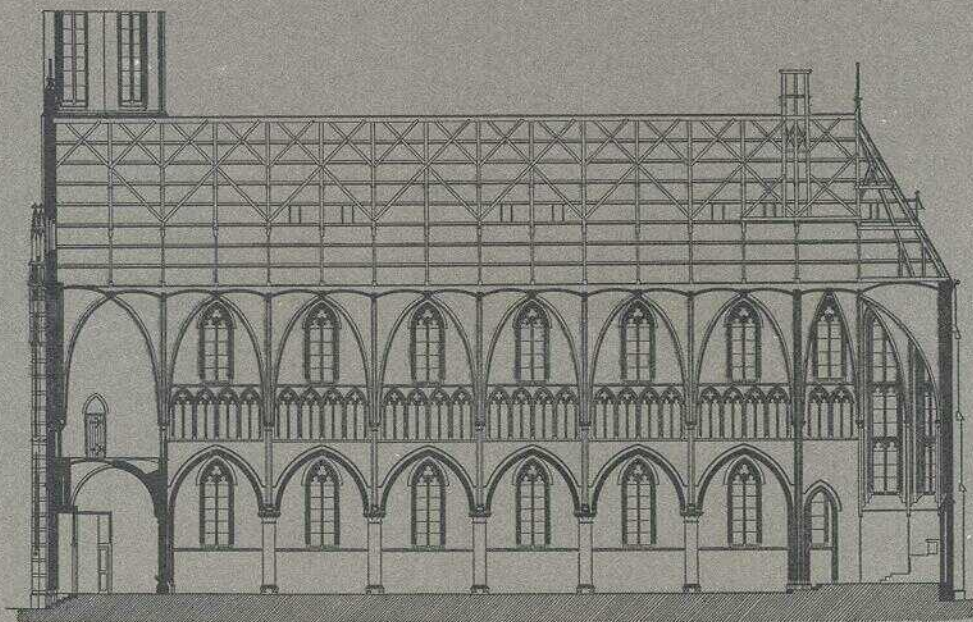

Bulletin KNOB

2

JAARGANG 75 | APRIL 1976

Inhoud

A. VAN DER WOUDE

De St.-Jozefkerk te Groningen 57

H. JANSE en H. J. VAN NIEUWENHOVEN *

De Hervormde kerk in Kortenhoeft 82

L. C. RÖLING

De maatschappelijke betekenis van het monument 93

H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE

Nog eens de restauratie van Buitenhof 37 en 38 te 's-Gravenhage 98

KNOB 99

De Nederlandse Museumvereniging 102

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage; voor de Ned. Museumvereniging: Toneelmuseum, Herengracht 168 te Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 35,—; student-lid KNOB f 20,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 60,—; lid KNOB, tevens lid Ned. Museumvereniging f 25,— (onder toezending van één exemplaar van het Bulletin); lid Ned. Museumvereniging f 20,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Barends-Albert, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig) f 7,50 per aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, dr. J. G. N. Renaud, ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn, drs. I. L. Szénássy, drs. W. H. Vroom

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

DE ST.-JOZEFKERK TE GRONINGEN

A. VAN DER WOUDE

Bouwgeschiedenis

Op 10 september 1884 deelde de pasbenoemde pastoor van de St.-Martinusparochie te Groningen, W. F. A. Elsen, het kerkbestuur mee dat de aartsbisschop een tweede parochiekerk hier noodzakelijk vond. Het gebouw zou ergens aan de zuidkant van de stad moeten komen, omdat daar de belangrijkste uitbreiding van Groningen te verwachten was¹.

Voordat het kerkbestuur definitief besliste over het programma van eisen en de vraag welke architect de opdracht zou krijgen, reisde het in juli 1885 naar Harlingen om er de St.-Michaelskerk te bezichtigen (A. Tepe, 1880–1881), en naar Bussum om de St.-Vituskerk te zien (1883–1884, toren 1896). Deze laatste op voorstel van een kerkmeester die de St.-Vitus „als een in veel opzichten voor hier geschikt model” beschouwde. Men besloot enkele dagen na de reis de architect van de St.-Vitus, P. J. H. Cuypers (1827–1921), de opdracht voor de bouw van de nieuwe kerk in Groningen aan te bieden. Hij zou er van moeten uitgaan dat „de Kerk eenvoudig en soliede moest zijn, in hoofdzaak, behalve den toren, gelijk aan dien te Bussum en dat ZEd. op minstens 1000 zitplaatsen moest rekenen, dat de pastorie uitwendig in overeenstemming met de Kerk, doch inwendig een flink Hollandsch huis moest zijn”². In dezelfde maand, juli 1885, kocht het kerkbestuur een perceel grond op de hoek van de pasgedempte Radesingel en de Verlengde Ooster-

straat. Cuypers stuurde in oktober zijn eerste tekeningen op; ze werden zonder veel bezwaren goedgekeurd, waarna Cuypers' zoon Joseph (J. Th. J. Cuypers, 1861–1949) de plannen bestekklaar maakte³. Op 14 mei 1886 werd de bouw van de kerk, toren en pastorie voor f 116 590,— aanbesteed. Het funderingswerk was toen al aan de gang; het werd voor alle zekerheid in eigen beheer uitgevoerd, maar zowel de tijd (zeven maanden) als de hoeveelheid geld (f 33 000,—) die nodig bleek viel ernstig tegen. De ondergrond was slechter dan voorzien. Met name de fundering van de toren en de voorgevel vergde zeer veel materiaal — wat wel verklaarbaar is, want de rooilijn van de Radesingel valt daar vrijwel samen met de oeverlijn van de stadsgracht die in of kort na 1876 gedempt was⁴.

Op 2 juli 1886 werd de eerste steen van de kerk gelegd. Op 25 mei 1887 was de toren voor de helft opgebouwd, van de pastorie waren slechts de muren klaar, maar de kerk zelf was voltooid. Het gebouw werd op die datum geconsecreerd en aan St.-Jozef gewijd. De eerste grote onderhoudswerkzaamheden aan de kerk werden in 1933 uitgevoerd. Omdat de bouwkundige staat van de toren vrij slecht was, vroeg men Jos. Cuypers om raad. Zijn meest ingrijpend advies, het grotendeels dichtmaken van de hoge vensteropeningen boven in de toren, volgde men niet op; in 1958 werd de toren voor het eerst grondig gerestaureerd⁵.

¹ *Notulen van het kerkbestuur der St.-Martinusparochie* (hierna: StM), 10.X.1884. Het parochiearchief is gedeponceerd in het gemeentearchief van Groningen (hierna: G.A.G.). Op 5.VI.1891 werd de St.-Jozefparochie uit de St.-Martinusparochie geformeerd.

² *Register Memorialis der St.-Jozefparochie* (hierna: StJ), 3; *Notulen van het kerkbestuur StM*, 17.VII.1885. Het archief StJ bevindt zich in de pastorie bij de kerk.

³ Jos. Cuypers werd in deze tijd de naaste medewerker van zijn vader (*Het Werk van Dr. P. J. H. Cuypers, 1827–1917*, Amsterdam 1917, 21); dat hij het ontwerp van zijn vader voor de St.-Jozef uitwerkte blijkt uit Jos.' brief aan het kerkbestuur van 4.II.1936 (originele brief in *brievenkopieboek StJ*). Voor biografische gegevens van vader en zoon zie H. P. R. Rosenberg, *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, Den Haag 1972, 94, 95.

⁴ Vgl. A. E. van Giffen en H. Praamsma, „Bijdrage tot de geschiedenis van Groningen binnen de diepen”, 1, *De Groningse Volksalmanak* 1962, kleurenkaart; *Register Memorialis StJ*, 4–6.

⁵ Het onderhoudswerk aan het kerkgebouw in 1933 is gezien de kosten, f 9320,—, niet veelomvattend geweest (*Register Memorialis StJ*, 32). Gegevens over het werk aan de toren in: brief van het kerkbestuur aan het bureau Cuypers, 1.II.1936 (*brievenkopieboek StJ*, 174), antwoord Jos. Cuypers, 4.II.1936 (originele brief in *brievenkopieboek StJ*); blauwdruk herstellingsplan blad 1, gedat. april 1936 (parochiearchief StJ); *Nieuwsblad van het Noorden*, 24.VI. en 12.IX. 1958; *Handelingen van de Gemeenteraad* (Groningen), 14.IV.1958/14 en 11.V.1959/5. De reparatiekosten van de toren bedroegen toen f 113 761,—. Sedert 1976 staat de St.-Jozef op de Monumentenlijst.

De omgeving van de kerk

De kerk werd gebouwd op grond die kort tevoren nog een deel van de stadswal was geweest. De ontmanteling van Groningen was in 1876 begonnen; tussen 1880 en 1884 werden de zuidelijke vestinggronden ingericht voor de bouw van villa's en voorname huizen in een rij: de Heresingel, de Ubbo Emmiussingel en de Radesingel. De status van de Radesingel was van meet af aan het laagst; het karakter van de bebouwing vlak ten zuiden van de singels had hier waarschijnlijk veel mee te maken. Tegenover de Emmiussingel lag in het nog vrijwel open veld het spoorwegstation. De belangrijkste entree en promenade van de stad, de brede Hereweg, eindigde — of begon — bij het plantsoen tussen de Emmiussingel en de Heresingel; recht tegenover de Heresingel kwam het Zuiderpark, een villawijkje. Vanaf de Radesingel zag men toen echter de plek waar tot 1878 het stadsvuil gestort was, waar de meest miserabele krotten van de stad stonden, en waar, niet tot genoegen van de meeste omwonenden, na 1892 de wekelijkse veemarkten gehouden werd. Toen, zoals uit een stadsplattegrond blijkt, in 1899 alle percelen van de Heresingel en de Emmiussingel bebouwd waren, lag de Radesingel nog braak — op de kerk en twee belendende scholen na. Het duurde nog een tiental jaren voordat deze singel met vrij onopvallende huizen in een rij bebouwd was ⁶.

Ook het gebied direct ten noorden van de kerk had weinig luister. Tussen de Steentilstraat en de Radebinnensingel lag een agglomeraat van smalle straatjes, stegen en sloppen, overvol éénkamerwoningen, veelal zonder de meest essentiële sanitaire voorzieningen — een woongebied van de armsten, maar ook van doorsnee arbeidersgezinnen ⁷.

De stadsuitbreiding met het oog waarop de kerk gebouwd was, had een bescheiden begin. In

⁶ Jos. Cuypers ontwierp een „magazijn Behrens“ (gedat. 10.VI.1887), een villa en twee woonhuizen, alle aan de Radesingel. Geen van de ontwerpen is uitgevoerd (Cuypersarchief 368, 363, 362, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam).

⁷ De overbevolking van de stad Groningen in de loop van de 19de eeuw leidde vlakbij de stadswallen tot de slechtste woonsituaties (vgl. B. Kazemir, „De invloed van de Woningwet op de stad Groningen“, *De Groningsche Volksalmanak* 1941). Het gebied bij de St.-Jozefkerk maakte daar geen uitzondering op, zoals blijkt uit een gemeentelijk woningonderzoek op die plaats in 1908 (topografische verzameling 752, 753, G.A.G.).

de jaren '60 liet een woningbouwvereniging vier straatjes aanleggen. In de decennia daarna volgde een relatief grote bouwactiviteit: rond 1880 had het nieuwe stadsdeel al meer dan 7000 inwoners; twintig jaar later was het aantal straten, die bijna uitsluitend door arbeiders bewoond werden, al weer meer dan verdubbeld ⁸.

Ofschoon het de kerk niet aan kapitaalcrachtige parochianen ontbroken heeft (het rijke interieur is daarvoor het fraaie bewijs), was de stichting van de St.-Jozef er op gericht dat aan de groeiende arbeidersbevolking en „aan de vele armen en onbemiddelde bewoners van den omtrek de gelegenheid verschaft wordt, om hunne godsdienstplichten te vervullen“ ⁹. De wijding van de kerk aan de patroon der werklieden onderstreepte die intentie. Het kerkbestuur heeft het gebouw op de parochianen trachten af te stemmen door, zoals verscheidene malen uit de bronnen blijkt, vanaf het begin eenvoud in de vormgeving als eis te stellen. Bij zijn voltooiing werd de kerk als „eenvoudig“ geprezen ¹⁰, wat de architectuur in een verrassend licht geplaatst moet hebben in een tijd, waarin een representatief gebouw gewoonlijk kenbaar was aan de overvloedig aanwezige ornamenten, lijsten, risalieten, bosseringen en bordessen — zoals de contemporaine groninger Stadsschouwburg.

Beschrijving van het gebouw ¹¹

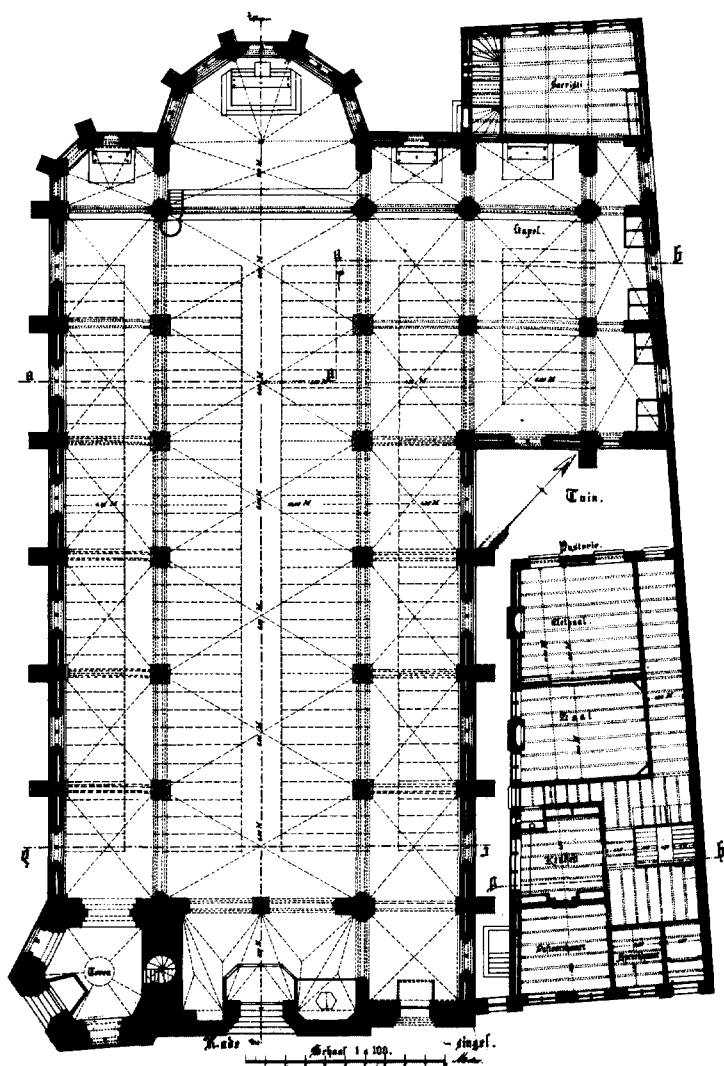
De binnenwerkse lengte van de kerk is 49,73 m, de breedte in het schip 19,76 m (de grootste breedte is, met de kapel, 29,36 m), waarvan de middenbeuk 10,06 m. Een travee is 6 m lang. De hoogte in de middenbeuk (van vloer tot sluitsteen) bedraagt 16,15 m, in de zijbeuken 8,85 m. De nok van het dak ligt op een hoogte van 26,95 m; het torenlichaam is 41 m hoog, de spits 35 m.

⁸ *Katalogus Oosterpoort*, Groninger Museum 1971; J. Suringa, *Groningen in zijn bededen en in zijn verleden*, Groningen 1899, passim.

⁹ *Notulen van het kerkbestuur StM*, 12.I.1885.

¹⁰ *Nieuwe Groninger Courant*, 7.V.1887.

¹¹ Bij het bestek behoren zes tekeningen. In het parochiearchief bevinden zich vijf gelithografeerde bestektekeningen, de zesde, een doorsnee door de pastorie, ontbreekt. Van de originele bouwtekeningen rest ons een ontwerptekening van het vooraanzicht en de plattegrond, waar weinig aan veranderd is (Cuypersarchief 170), en twee calques van de sacristie (topografische verzameling 82, 83, G.A.G.). Het bestekboekje van Jos. Cuypers is bewaard gebleven in het Cuypersarchief.

Afb. 1. St.-Jozef, plattegrond, blad 1 van het bestek (parochiearchief).

De ligging en de vorm van het bouwterrein maakte het niet mogelijk de kerk te oriënteren: het koor ligt in noordwestelijke richting (afb. 1). Het zes traveeën lange schip is driebeukig aangelegd. Het koor is met één smalle travee plus een polygonale sluiting (7 zijden van een 12-hoek), in vergelijking met het schip nogal krap ontworpen. De zijbeuken van het schip eindigen in een kleine Maria- en een Jozefkapel, die respectievelijk een tweezijdige en een rechte afsluiting hebben. Bij de beide laatste traveeën voor het koor is de kerk aan de noordoostkant zo'n 10 meter breder; hier bevindt zich de Congre-

gatiekapel. De zijgevel van de kerk loopt hier langs de perceelgrens, die gérend ten opzichte van de lengte-as van het gebouw ligt. In deze kapel is de toegang tot de sacristie. De hoofdingang van de kerk ligt in de lengte-as van het gebouw, aan de rechterzijde geflankeerd door een kleinere ingang, die samen met de toreningang toegang geeft tot de zijbeuken. De zes-kantige toren staat op de zuidelijke hoek van de kerk. De pastorie, een relatief smal en diep pand, was oorspronkelijk behalve door een binnenplaatsje ook nog door een steeg van de kerk gescheiden.

DE ST.-JOZEFKERK TE GRONINGEN

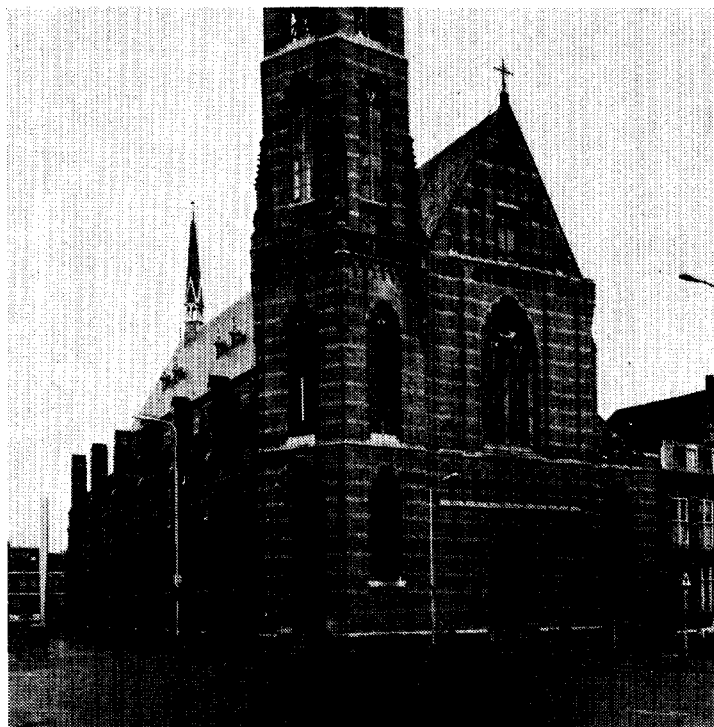
Afb. 2. St.-Jozef, noordwestzijde. (Foto CFD Groningen, 1973).

Exterieur (afb. 2-4)

Het opgaand muurwerk van de gehele kerk, de toren en de pastorie is opgemetseld met een gladde, helderrode baksteen, waarvan, boven de plint, telkens elf lagen afgewisseld worden met drie lagen gele baksteen. Bakstenen profielen werden gebruikt voor de neggen van vensters en bogen. De dekstukken en -lijsten, de goten, de onder- en bovendorpels, en de vensterharnassen

zijn steeds in natuursteen uitgevoerd, de daken zijn alle met leien bekleed — oorspronkelijk met blauwe en groene.

De koorsluiting heeft vijf tweedelige lancetvensters, die in drie lagen horizontaal verdeeld en met drie- en vierpassen versierd zijn. De muur tussen de vensters wordt door steunberen met drie versnijdingen geschoord. De sacristie is als een apart gebouwtje behandeld, en dwars op de

Afb. 3. St.-Jozef, zuidzijde. (Foto CFD Groningen, 1973).

lengte-as van de kerk gezet. De gevel aan de straatkant heeft vier kruisvensters, aan de westkant is de ingang van buiten af. De gevel is hier, boven de waterlijst die de hoogte van de eerste verdieping aangeeft, met zeven klimmende spitsboognissen gedecoreerd.

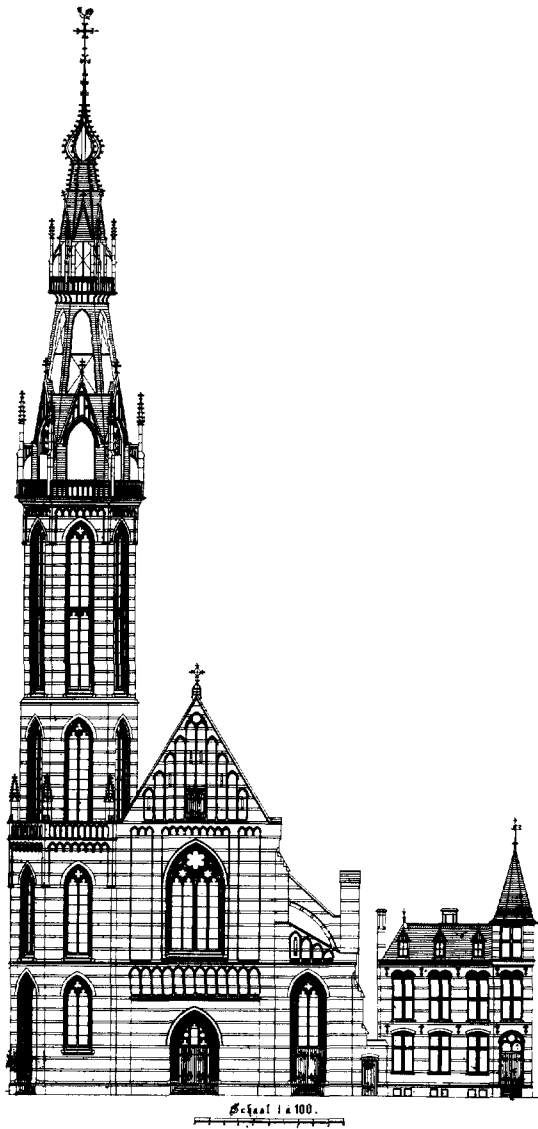
De zijbeuken hebben tweedelige spitsboogvensters met in de kop traceerwerk van twee driepassen en een vierpas of twee driepassen met een zeslob. De vensters van de Mariakapel zijn eenvoudiger en kleiner (de Jozefkapel wordt door een simpel drielingvenster verlicht). De steunberen hebben drie versnijdingen; boven het lessenaarsdak van de zijbeuken zijn luchtbogen geconstrueerd. De Mariakapel heeft een apart tentdak, waarin — in afwijking van het lessenaarsdak ernaast — geen dakkapellen zijn aangebracht. De bovenlichten van het schip zijn minder hoog dan de vensters van de zijbeuken en eenvoudiger geprofileerd; het maaswerk is gelijk van vorm. Het grote zadeldak is met dakkapellen verlevendigd; boven de ingang van het koor staat een dakruiter.

De toren heeft juist op de hoek van de straat

¹² De ijzeren spits werd in zijn geheel uitbesteed aan het ijzerconstructiebedrijf van ir. Joseph Pâris te Marchienne (België). De constructie, die 9 à 10 000 kg weegt, werd in onderdelen per spoor naar Groningen

een ingang met een hoog bovenlicht. Het brede binnenwelfvlak van de spitsboog die ingang en bovenlicht omvat, is met bakstenen archivolten geprofileerd. Aan de voet van de tweede torengeleding staat een bakstenen balustrade, waaronder de muur gedecoreerd is met een grof getand spitsboogfries; op de hoeken van de balustrade staan 2 meter hoge zandstenen pinakels. Deze eerste trans ligt op de hoogte van de voet van het zadeldak; de eerstvolgende versnijding vindt plaats op het niveau van de nok van het dak. De brede natuurstenen band accentueert deze derde torenverdieping, die aanmerkelijk hoger is dan de beide lagere. Het muuroppervlak ervan is sterk gereduceerd door zes zeer hoge onbeglaasde lancetvensters; de bovenkant van deze geleding wordt aangegeven door een geprofileerde overkraging waarop een houten balustrade staat: de tweede trans. Onder de overkraging heeft de muur een spitsboogfries zoals bij de eerste trans; op de balustrade staan hoge houten pinakels die met luchtige bogen aan de torenspits verbonden zijn. De spits is geheel van ijzer geconstrueerd en met hout en leien bekleed¹².

vervoerd, waar personeel van Pâris de spits assembleerde (brief van Pâris aan P. J. H. Cuypers, 3 en 6.II.1886, Cuypersarchief).

Afb. 4. St.-Jozef, voorgevels, blad 4 van het bestek (parochiearchief).

De voet is aan de zes zijden opengewerkt met wijde galmgaten die met spitse frontalen gedekt zijn; na 1918 gaven deze openingen plaats aan de wijzerplaten van het uurwerk. Boven de wimbergen is de spits tot *c.* 6 meter hoger vrijwel

¹³ De pastorie werd in 1917 in overleg met Cuypers sr. verbouwd, waarbij de ingang verplaatst werd. Cuypers kwam — 90 jaar oud — in de winter persoonlijk

geheel open. Iets boven het midden is een uitkraging, met daarop een houten balustrade met hoge houten pinakels op de hoeken. Ook op deze verdieping heeft de spits grote openingen die met wimbergen afgewerkt zijn. Enkele meters hoger ontstaat de bekroning van de spits: een uivormig stelsel van ijzeren spanten, dat tot de restauratie van 1958 met talrijke loden hogels bezet was.

De hoofdingang van de kerk ligt verdiept in het muurwerk. De spitsboog waarin hij gevat is, heeft een binnenwelfvlak met bakstenen archivolten, en maakt een gedrongener indruk dan de tot nu toe genoemde vensterbogen. Dezelfde gedrongenheid is herhaald in het brede venster in het centrum van de voorgevel dat de zangtribune verlicht. Boven de ingang wijkt het muurwerk tussen de twee weinig geprononceerde lisenen terug; een spitsboogfries is hier met rondstaven aan de waterlijst verbonden en vormt aldus een reeks ondiepe nissen. Vlak naast het grote venster, dat iets rijker behandeld is dan de overige vensters, loopt aan beide zijden een smalle lisene, een boogfries sluit deze verdieping af. Hierboven bevindt zich de driehoekige geveltop, die geleed is door klimmende spitsboognissen. De oostelijke ingang heeft een hoog bovenlicht, in samenhang met de toreningang ontworpen.

De voorgevel van de pastorie is vier traveeën breed en boven de kelders twee verdiepingen hoog. De kruisvensters hebben boogtrommels die met siermetselwerk gedecoreerd zijn. Op de zuidoosthoek staat een korte, torenachtige opbouw, gedekt met een achtkantige aan de voet ingesnoerde spits. Het huis heeft een mansart-dak ¹³.

Interieur (afb. 5-9)

De opstand van het schip en het koor is driedelig; het blinde triforium ligt vlak boven de toppen van de scheibogen. De gewelven zijn in hoofdzaak vierdelige kruisribgewelven, gemetseld van schoon gelaten gele ijsselklinkers en met zandstenen sluitstenen. In het interieur werd ruim gebruik gemaakt van geprofileerde baksteen — alle neggen van de vensters, de triforiumnissen, de binnenwelfvlakken van de scheibogen, de pijlers van het koor, de schalken en de gewelfribben zijn ermee uitgevoerd.

De zuilschachten in de middenbeuk bestaan uit vijf zandstenen trommels; ook de basementen en

beoordelen hoe de ontvangkamer het best vergroot kon worden (*Register Memorialis StJ*, 26, 27). In 1933 werd de pastorie inwendig ingrijpend veranderd.

Afb. 5. St.-Jozef, interieur naar het koor (het hoofdaltaar toont de feestkant). (Foto CFD Groningen, 1971).

de kapitelen, die met eenvoudige profielen behakt zijn, zijn van zandsteen¹⁴. De geprofileerde spitsbogen van de arcade zijn als schoon metselwerk behandeld. De triforiumverdieping wordt onder en boven door een bakstenen lijst gemarkeerd. Er zijn vier nissen per travee, spitsbogig belijnd, door een stijl in tweeën gedeeld en in de kop met twee driepassen en een zeslob versierd (de boogvelden zijn houten borden die gemakkelijk te verwijderen zijn). De aanzet van het gewelf vindt plaats op $c.$ $1/3$ hoogte van het triforium; de ribben steunen op schalken, die door drie halfronde profielen gevormd zijn en hun basement hebben op de kapitelen der zuilen. Direct rechts naast het tochtportaal van de hoofdingang was aanvankelijk de doopruiimte¹⁵. De ingangspartij wordt van de overige kerkruimte afgeschermd door twee spitse scheibogen, die sinds 1940 met houten wanden gedicht zijn.

In de Congregatiekapel staat het altaar, evenals

¹⁴ Blijkens een notitie van Jos. Cuypers in zijn bestekboekje zijn de kapitelen als ruwe blokken zandsteen op de bouwplaats gebracht; waarschijnlijk zijn ze

het altaar in de St.-Jozefkapel ernaast, tussen twee inwendig gestelde steunmuren. Erachter is een blinde muur. De altaarruimte wordt afgebakend door bakstenen pijlers, die door de vele halfronde profielen het karakter hebben van bundelpijlers. De steunberen van de noordoostmuur zijn in de kerk gesteld; oorspronkelijk stonden hiertussen de biechtstoelen.

De arcade van het schip eindigt bij het koor aan beide zijden bij een kapiteelloze pijler, die in doorsnee gelijkvormig is aan die in de kapel; een bundel halve rondstaven loopt vanaf de vloer zonder onderbreking omhoog tot de aanzet van de triomfboog. Door een spitsbogige doorgang in de muur staat de ruimte in het koor in verbinding met de Maria- en de Jozefkapel. De koorsluiting is overhuifd met een straalgewelf; de ribben steunen op schalken, waarvan de kraagstenen juist onder de brede dagkant der lancetvensters geplaatst zijn. Het triforium loopt in het koor

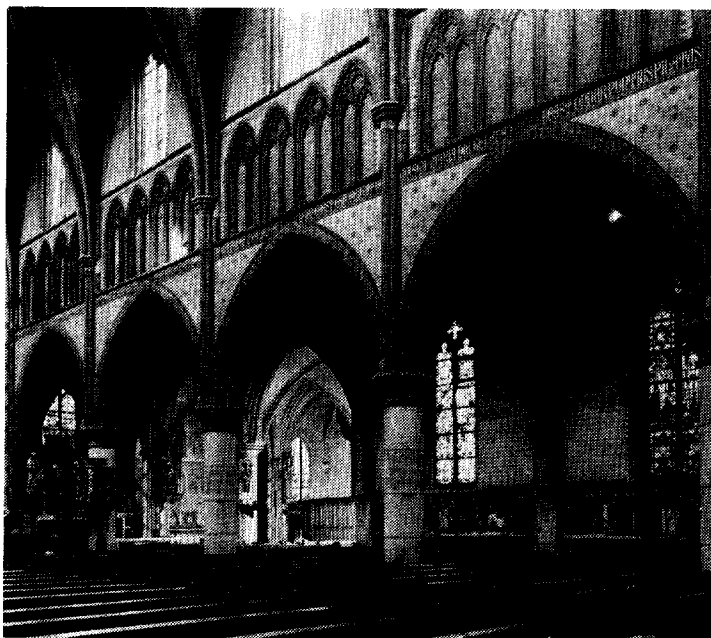
ook ruw verwerkt en pas later in vorm gehakt.

¹⁵ Sinds 1961 functioneert de Congregatiekapel als doopruiimte (*Ons Noorden*, 6.1.1961, G.A.G.).

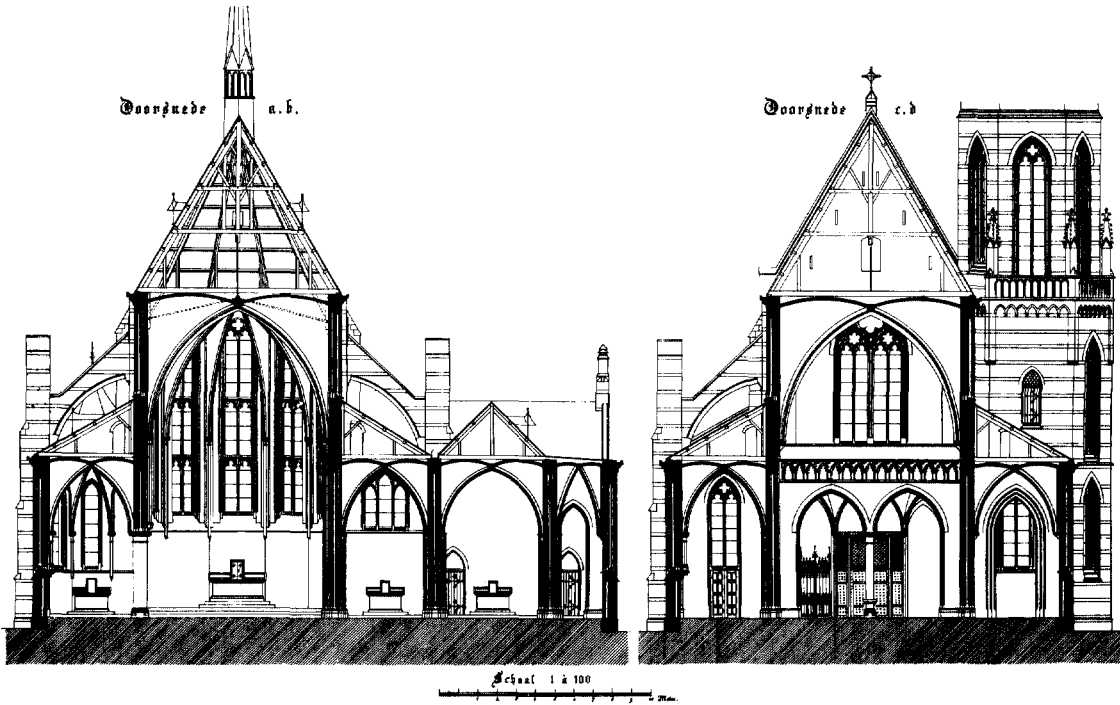
DE ST.-JOZEFKERK TE GRONINGEN

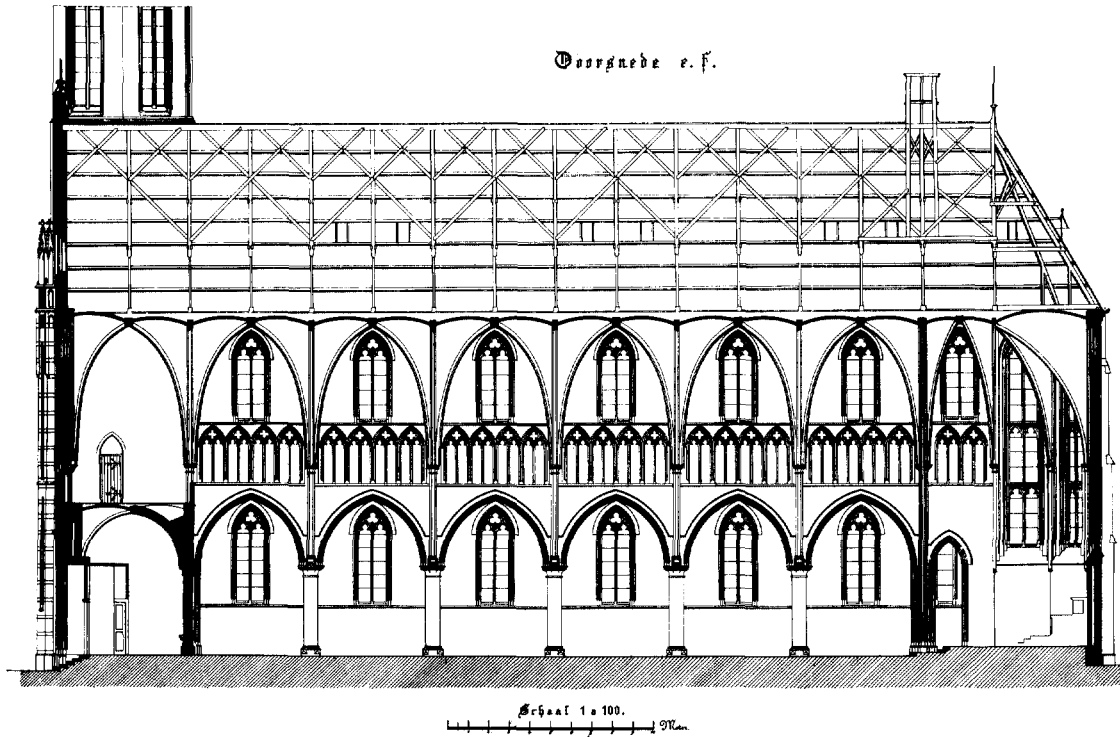
Afb. 6. St.-Jozef, interieur naar de hoofdingang. (Foto CFD Groningen, 1973)

Afb. 7. St.-Jozef, interieur naar de Congregatiekapel. (Foto CFD Groningen, 1971).

Afb. 8. St.-Jozef, dwarsdoorsneden, blad 2 van het bestek (parochiearchief).

Afb. 9. St.-Jozef, lengtedoorsnee, blad 3 van het bestek (parochiearchief).

Afb. 10. St.-Jozef, koorsluiting met hoofdaltaar (dagkant). (Foto CFD Groningen, 1971).

door, maar het is er slechts twee nissen breed; de onder- en de bovenlijst is doorgezet in de horizontale verdeling van de vensters. Kort na 1945 is de vloer van de koorsluiting verhoogd.

De neogotische inventaris en decoratie

De inrichting van de kerk was bij de in gebruik neming bescheiden: 70 banken, de altaartomben nog zonder retabel en ongepolychromeerd, twee biechtstoelen, een orgeltje en twee kachels — dit alles moet in het gedeeltelijk wit gepleisterde interieur wel een zeer sobere indruk gemaakt hebben¹⁶. Maar de situatie veranderde snel. Vijf jaar later al moest de brandverzekering met f 70 000,— worden verhoogd, alleen vanwege de uitbreiding van de inventaris¹⁷. Ook na 1892 bleven de aankopen — maar vooral de schenkingen — doorgaan; rond 1925 kreeg het interieur de vorm die het, afgezien van enkele wij-

zigen, nu nog heeft. Het geheel van de neogotische meubilering, beglazing en polychromering is in deze rijkdom en harmonie uniek in het noorden des lands.

Het imposante hoofdaltaar (afb. 10) werd in 1896 door Wilhelm Mengelberg (Utrecht) geleverd. De tombe heeft aan de voorzijde een schildering op koper van gebruikelijke eucharistische symbolen; aan weerszijden van de tabernakel zijn motieven met betrekking tot de verering van Christus Eucharisticus geschilderd. De grote altaarvleugels naast de rijk bewerkte expositietroon tonen in geopende toestand de beelden van de twaalf apostelen, met daarboven in medaillons in de frontalen twaalf heiligen, en in gesloten toestand de sober geschilderde voorstellingen van de broodvermenigvuldiging en het Laatste Avondmaal. De bovenkant van de vleugeldeuren lag oorspronkelijk op het niveau van de dagkant der lancetvensters, zodat het altaar

stuk II, Dona.

¹⁷ *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 27.V.1892.

¹⁶ De rijkste bron van gegevens over de inrichting is het *Register Memorialis StJ*, en hiervan vooral hoofd-

aan de architectuur was aangepast; door de verhoging van de vloer werd deze verhouding verstoord¹⁸.

De vijf gebrandschilderde lancetramen (Heinrich Geuer, Utrecht) werden tussen 1888 en 1893 geschonken. Het bovenste deel van de ramen bevat steeds een episode uit het Nieuwe Testament, het middelste een uit het Oude Testament, terwijl in het onderste de patronen der stichters staan afgebeeld. De middelste en de bovenste voorstellingen staan in typologisch verband met elkaar, en hebben betrekking op het sacrament der eucharistie¹⁹.

Een derde belangrijk element in het koor is de reeks schilderijen op koperen platen van negen scènes uit het leven van St.-Jozef, de patroon der kerk (W. Mengelberg, 1903 en 1907). De serie is onder de dagkant der lancetvensters aangebracht; de figuren zijn groot, de composities eenvoudig en overzichtelijk: de scènes moeten op een relatief grote afstand bekeken kunnen worden. Het kleurgebruik is opzettelijk heel teruggehouden: „de lichtgrijze kleur op donkere achtergrond maakt, dat ondanks de verscheidenheid der voorstellingen, een eerbiedwaardige rust rondom het Altaar bewaard blijft”²⁰.

De communiebank (W. Mengelberg, 1892) beeldt acht heiligen af en eucharistische symbolen, weergegeven in gepolychromeerde zandstenen reliëfs²¹. De Mariakapel geeft sinds de jaren '40 plaats aan het koororgel (Adema, Amsterdam); het Maria-altaar (W. Mengelberg, 1889) werd om de orgelkast aan het oog te onttrekken verhoogd met een deel van de bovenbouw van het Congregatiealtaar (W. Mengelberg, c. 1889). Voor het Maria-altaar staat een

deel van de communiebank uit de voormalige Jezuïetenkerk in de Gelkingestraat — het andere deel staat voor het Jozefaltaar²². Het Jozefaltaar (Cuypers-Stoltzenberg, Roermond, 1888) is evenals de andere een vleugelaltaar. Het heeft houten reliëfs aan de feestkant en geschilderde voorstellingen aan de dagkant. Het drielingvenster erboven toont gebrandschilderde voorstellingen met scènes uit het leven van St.-Jozef (Geuer, c. 1890)²³.

Van het altaar van de Mariacongregatie staat alleen de tombe nog in de Congregatiekapel. De schilderijen op houten panelen op de tombe en op de smalle retabel beelden mariologische voorstellingen af; tegen de muur erboven hangt een rijk bewerkt houten baldakijn, waaronder oorspronkelijk het Mariabeeld stond dat nu boven het Maria-altaar geplaatst is. De beglazing van de kapel werd voor 1896 door Geuer geleverd, en beeldt vier bijbelpassages af die werken van barmhartigheid symboliseren²⁴.

In 1900 werd in de middenbeuk een eikehouten preekstoel geplaatst (W. Mengelberg). Ten tijde van de ophoging van de vloer in het koor werd hij vervangen door de twee ambones²⁵. De inrichting van de zijbeuken draagt veel bij tot de fraaie indruk die het interieur geeft. In 1891 werd de prachtige kruisweg ingewijd (Cuypers, Roermond); de gebrandschilderde ramen beelden met gedempte en harmonische kleuren de vijftien geheimen van de rozenkrans af (H. L. D. Kocken, Utrecht, 1917 en 1922). Achterin de kerk staan de biechtstoelen (1908), ontworpen door Mengelberg en uitgevoerd door een meubelmaker uit de stad Groningen — behalve de beelden aan de biechtstoelen van Petrus en

¹⁸ Behalve de prijs, f 8900,—, werd ook de aard der voorstellingen en de te gebruiken materialen in een contract tussen Mengelberg en de pastoor vastgelegd (afschrift in parochiearchief, niet gedateerd). Voor een uitgebreide beschrijving van de voorstellingen zie A. B. A. Derksen, *St. Jozefkerk van Groningen. Beschrijving van Altaren, Ramen en Communiebank, met platen*, Groningen 1897.

¹⁹ *Register Memorialis StJ*, donum 11, f 1200,— per raam.

²⁰ *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 15.IV.1903; donum 112, 118, f 350,— per tafereel.

²¹ *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 1.IV.1892; donum 12, f 5000,—.

²² Het Maria-altaar komt op de lijst van dona voor als nr. 13. Na de oorlog werden de zwaar beschadigde gebrandschilderde ramen in de Mariakapel vervangen. De communiebank van de Jezuïetenkerk was gemaakt

door Te Poel & Stoltefus, Den Haag. In het G.A.G. berust een waterverftekening van de communiebank, gesigneerd en gedateerd 1896 (topografische verzameling 1547).

²³ Donum 14 (het altaar); donum 10 (de ramen).

²⁴ Donum 15 (het altaar); donum 16 (het Mariabeeld); donum 11 (de ramen, per stuk 1200,—).

²⁵ Donum 106. Op het klankbord stond een lindenhouten beeld van de Goede Herder; het ensemble kostte f 3000,—. Er is een contract, gesloten tussen de pastoor en Mengelberg, met o.a. vaststelling van het ontwerp en van de materialen, gedateerd 19.II.1900 (parochiearchief). Vgl. ook *De Katholieke Groninger*, 17.VI.1900; *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 21.VI.1900. De preekstoel belandde in, en gaf zijn naam aan een collectie ontheemde kerkelijke kunst, „De Preekstoel” in Haarlem (*Haarlems Dagblad*, 11.X.1972; *De Tijd*, 16.X.1972, met afb.).

Paulus, die bij Mengelberg zelf gemaakt werden ²⁶.

De meeste heiligenbeelden die in het interieur opgesteld staan, zijn uit het atelier van Mengelberg afkomstig: het triomfkruis (1897), het beeld van Maria Onbevlekt Ontvangen (voor 1900), de Goede Herder (1900; afkomstig van boven de preekstoel), St.-Henricus en St.-Elisabeth (1898), de Pietà (1901), Antonius van Padua en Franciscus van Assisi (datum niet bekend), en waarschijnlijk ook St.-Martinus en Gerardus Majella ²⁷.

Met de polychromering van de muren in de kerk is al vrij vroeg een begin gemaakt. De wanden in het koor, de Maria- en de Jozefkapel, en mogelijk ook in het ingangsportaal werden door de kerkschilder Jansen (Zevenaar) voor 1897 voltooid. In 1910 werd een ander groot deel van het interieur beschilderd door J. Heykamp (Utrecht): de Congregatiekapel, waarin veel Mariasymbolen aangebracht werden, en de zijbeuken, die onder de staties met een tegelmoetief gedecoreerd werden, en naast de vensters met een patroon van metselwerk van een grote grijze steen, ter hoogte van de gewelven onderbroken door een band met de woorden van de acht zaligsprekingen; vlakbij de Mariakapel werd de zondeval en de verlossing door Christus in symbolen voorgesteld. Over het beschilderen van de rest van het interieur vroeg men, ook in 1910, Cuypers sr. om advies. Het vlakke muurwerk van het middenschip werd toen grijs geschilderd; onder de triforiumnissen kwam een band met de geloofsbelijdenis, op de zuilen de tien geboden. Op de kapitelen en de basementen na bleven de profielen onbeschilderd, evenals de zuiltrommels ²⁸.

Op de orgeltribune tenslotte staat het orgel

²⁶ Donum 22 (de kruiswegstaties, f 500,— per stuk. De stijl komt sterk overeen met die van de staties voor de O.L.V. in Nijmegen, door Jan Dunselman, een medewerker in Cuypers' atelier (afb. in J. Kalf, *De Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam 1906, 437)); donum 150 (de eerste zes ramen, 1917, in de linker zijbeuk, samen f 2250,—); donum 158 (de overige ramen, 1922, achterin de kerk en in de rechter zijbeuk, samen f 4000,—); donum 128 (de biechtstoelen f 1515,— exclusief de beelden (f 120,— per stuk) en het ontwerp, f 40,—). Het ontwerp is gesigineerd en gedateerd maart 1907, inkt op papier, 21,5 × 28,5 cm. Zie ook *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 12.V.1908 en 25.VI.1909).

²⁷ De Pietà, donum 111, kostte f 1000,—; vgl. *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 23.VIII.1898, *De Katholieke Groninger*, 26.VI.1901. De beelden van Hen-

(Maarschalkerweerd, Utrecht, 1906), dat nooit helemaal compleet gemaakt is, zoals nog te zien is aan het raam, waarvan de onderkant van het gebrandschilderde gedeelte (met voorstellingen van St.-Caecilia en St.-Gregorius) de contouren aangeeft van het daar geplande orgelgedeelte. Het raam werd in 1908 door Otto Mengelberg (Rijnsburg) geleverd ²⁹.

Analyse: de toren

Stedebouwkundig aspect. Door zijn grote hoogte, 76 meter, is de toren nog steeds een opvallend deel van het silhouet van Groningen, maar vergeleken met de tijd kort na de bouw, toen de stad zich nauwelijks buiten de wallen uitgebreid had, gaat er nu veel van zijn effect verloren. „De toren moet hoog zijn. Hij dient om uit de verte de plaats der kerk aan te toonen; () — een lage toren is een onding”, luidde de bekende overtuiging van Cuypers ³⁰. Tot het eind van de vorige eeuw heeft men inderdaad op alle toegangswegen naar de stad uit de verte de plaats van de St.-Jozefkerk kunnen zien.

De toren staat op de hoek van de kerk — een motief dat weinig voorkomt in de nederlandse neogotiek. Het zou geen grote bezwaren opgeleverd hebben wanneer hij voor de middenbeuk gebouwd was. Integendeel, de entree en de zangtribune hadden — zoals gebruikelijk — in de toren plaats kunnen krijgen; er zou in het interieur iets meer ruimte, en waarschijnlijk een goede plaats voor een doopkapel gewonnen zijn. Cuypers heeft deze mogelijkheid uitgesloten, vermoedelijk op grond van motieven van stedebouwkundige aard. Met de toren op de hoek van het kruispunt is de plaats van de kerk voor de omgeving zo nauwkeurig mogelijk gedefinieerd, terwijl de zeshoekige plattegrond het mogelijk

ricus en Elisabeth representeren de schutspatrons van het echtpaar D. D. H. J. Rijkers—E. C. M. A. Lubbers, dat zeer veel tot de inrichting heeft bijgedragen.

²⁸ *Register Memorialis StJ*, 23 en 24.

²⁹ Een tekening van het front en de plattegrond van het orgel is in het G.A.G. gedeponneerd (gesigineerd, en gedateerd 1905; schaal 1:20). Het orgel kostte f 9500,— (*Notulen van het kerkbestuur StJ*, 27.I.1905). Voor een beschrijving zie *Stemmen van het Noorden*, 21.X. en 28.X.1906. Het raam, donum 116, is beschreven in de *Notulen van het kerkbestuur StJ*, 18. III.1908 en het *Register Memorialis StJ*, 345. Het kostte f 780,—.

³⁰ P. J. H. Cuypers, „Nieuwe kerk van den heiligen Dominicus te Amsterdam”, *Bouwkundig Weekblad* VI, 1886, 197.

maakte een ingang op het kruispunt te maken. De optische relatie met de Martinitorren is nu de toren op de hoek staat, zo pregnant mogelijk (afb. 3). In verhouding met de kerk is hij overigens haast te fors — een aanwijzing te meer dat hij in de eerste plaats met het oog op zijn omgeving ontworpen is.

Iconografisch aspect. Cuypers zag, met zijn zwager Alberdingk Thijm, een toren als een symbool: „verkondigt de oostwaartsche strekking der kerk onzen God in de lengte, de toren verkondigt Hem in de hoogte”³¹. Daarbij is hier ter stede de demonstratief grote hoogte van de St.-Jozefstoren zeker als een symbool van katholiek zelfbewustzijn en katholieke godsdienstzin gezien. Het is heel wel mogelijk dat Cuypers de toren in relatie met de kerk zelf ook een symbolische betekenis gaf: zijn diafane beeld is dan naast de Jozefkerk een symbool van Maria, de *turris eburnea*.

Plaats in Cuypers' oeuvre, gelet op de vorm. De zeskantige toren komt bijzonder weinig voor in Cuypers' architectuur (evenmin als in de overige nederlandse neogotiek). Behalve de St.-Jozefstoren bouwde hij op deze wijze de toren van de St.-Dominicuskerk in Amsterdam (1884–1886) — waarvan de bouw ter hoogte van de nok van het kerkdak gestaakt is — en die van de St.-Urbanus te Bovenkerk (1887–1888)³². Cuypers zou de zeskant ontleend kunnen hebben aan de laatgotische toren van de Jacobskerk in Den Haag, maar de vormgeving van de Dominicusstoren gaat terug op de vroeg 14de eeuwse campanile van de Badia-kerk in Florence; ook de voorgevel van de St.-Dominicus — waarvan de koorpartij zoals bekend aan de florentijnse S. Croce ontleend is — heeft een grote gelijkenis met de Badia Fiorentina. Het begrip „inspiratie” is hier overigens discutabel, want Cuypers ontdekte de zeskantige plattegrond als de beste oplossing voor een speciale terreingesteldheid; voor deze aanpak geven de florentijnse en de haagse toren niet direct het voorbeeld. Bij de St.-Dominicus benut de toren, die 85 meter hoog gedacht

was, het gehele grondoppervlak dat in de hoek van het krappe, onregelmatige perceel nog over was, zodat de onderbouw een maximale omvang en sterkte kon krijgen; zo kon ook de St.-Jozefstoren mede door de zeskantige vorm met een relatief kleine plattegrond hoog zijn. De veel lagere toren van de St.-Urbanus toont een andere inventieve toepassing van de zeskant: de hoofdingang, die in de toren is, ligt direct aan de weg, terwijl die weg een hoek van 60° met de lengte-as van de kerk maakt.

De toren van de St.-Dominicus zou indien hij voltooid was in grote trekken veel op de St.-Jozefstoren hebben geleken. Het silhouet van beide is vrijwel gelijk; ook qua hoogte en dwarsdoorsnee komen ze overeen, maar een belangrijk verschil is dat de amsterdamse toren minder open ontworpen is. De gesloten behandeling van muurwerk en spits is nog sterker bij de toren in Bovenkerk; de toren van de St.-Jozef is met zijn gedurfde combinatie van open vormgeving, slankheid en hoogte uniek in Cuypers' oeuvre.

Sterk opengewerkte torenspitsen komen voor het eerst in de jaren '80 in het werk van Cuypers voor. Wanneer de bouw ervan niet in een vroeg stadium stopgezet was, zou de toren van de St.-Hippolytuskerk in Delft een heel monumentaal voorbeeld geweest zijn (1884–1886, in 1973 gesloopt). Affiniteit met de spits van de St.-Jozefstoren vertoonde de hoog reikende vieringtoren van de St.-Augustinus in Nijmegen (1884–1886, in 1944 verwoest); de spits van de vieringtoren van de Maria Magdalenakerk in Amsterdam (1887, in 1968 gesloopt), die tot een hoogte van 70 meter kwam, was de vierde variant van een open spits³³. Al deze torenbekroningen waren ijzerconstructies — de enige die ons nog rest is die van de St.-Jozef.

Technisch aspect. De toren kon zo rank en open worden dankzij de toepassing van een ijzerconstructie. Het gebruik van ijzer heeft in de nederlandse architectuur in de

³¹ J. A. Alberdingk Thijm, *De Heilige Linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en altaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst* (ed. *Werken van J. A. Alberdingk Thijm* IV/I), Antwerpen 1909, 123 (1858¹).

³² Voor afbeeldingen van de toren der St.-Dominicus zie *Bouwkundig Weekblad* IV, 1884, bij 7–8, en H. P. R. Rosenberg, *o.c.*, afb. 145, 146. Voor de St.-Urbanus zie J. Kalf, *o.c.*, 307. In Cuypers' werk komt ook een achtkantige toren voor (gesitueerd op de hoek

van een kruispunt): die van de St.-Dominicus in Nijmegen (toren in 1885 gebouwd volgens plan uit 1864, in 1944 verwoest). M. C. Nieuwborn O.P., *Officieele Kerkgids van Nijmegen*, Nijmegen 1908, 177 beeldde blijkbaar een ontwerp af — deze versie is rijker gedetailleerd dan de uitgevoerde, en heeft verwantschap met de toren van de St.-Jozefkerk.

³³ Voor afbeeldingen vgl. H. P. R. Rosenberg, *o.c.*, *passim*.

vorige eeuw geen hoge vlucht genomen doordat het materiaal en de ermee samenhangende techniek niet inheems was³⁴, maar ook om puur architectuurtheoretische redenen. Voor ijzerconstructies bestonden in de theorie van de „schoone bouwkunst” nog geen regels; het afleiden daarvan uit bestaande regels voerde tot een tegenstrijdigheid, die de toepassing van ijzer door de architecten tot het eind van de vorige eeuw ernstig gehinderd heeft. Immers, naar analogie van de andere bouwmaterialen, hout en steen, zou voor ijzer een vorm gevonden moeten worden die het eigen karakter van het materiaal uitdrukte: „De veelvuldige aanwending van metalen, vooral van ijzer, in de bouwkunst, welke in de laatste jaren heeft plaats gehad, gaf () aanleiding te denken dat eene geheele verandering der vormen in de bouwkunst weldra hierdoor zou ontstaan, vooral bij de overtuiging, dat oorspronkelijk aan de grondstof de meest geschikte vorm moet worden ontleend. Tot hiertoe (is deze) meening bedrogen gevonden. Nog worden ijzer en andere metalen dienstbaar gemaakt om steen of hout na te bootsen, terwijl ijzer, in overeenstemming met zijne eigenschappen, geheel andere vormen vereischt, zal daaraan met sierlijkheid en consequentie worden voldaan”³⁵. Het lag voor de hand de vormgeving van ijzer te baseren op het kenmerkende gegeven dat een lichte ijzerconstructie een relatief zware last kan dragen, en voor het maken van een grote overspanning uitzonderlijk goed bruikbaar is. Maar dat was nu juist niet te verenigen met de opvatting der architecten, dat wat zwaar was aan een bouwwerk ook zwaar moest *lijken* en derhalve niet gesteund mocht worden door een fragiel aandoende constructie. Toen het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam gebouwd was (C. Outshoorn, in 1864 voltooid, in 1929 afgebrand), concludeerde de architect J. H. Leliman in een uitvoerige

³⁴ Dr. C. J. A. C. Peeters, „Functionele vormgeving in negentiende eeuws Nederland”, *Plan* 1972/1, 18–19.

³⁵ *Bouwkundige Bijdragen* V, 1849, kolom 42.

³⁶ J. H. Leliman, „De naamloze vennootschap: Paleis voor Volksvlijt, een oordeel over haar prospectus, hare prijsuitschrijving en haar gebouw”, III, *De Opmerker* II, 1867, 13. Leliman was een tijdlang secretaris, en later voorzitter van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst. De rol van Outshoorn in het tot stand komen van het ontwerp van het Paleis is overigens misschien niet zo groot als aangenomen wordt. „L.B.” schreef, verwijzend naar *The Building News*, 8.I.1864, in *De Opmerker* I, 1866, 75 dat de details en de constructies door engelse ingenieurs ontworpen waren.

³⁷ John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture*,

beschouwing dat „ofschoon het Paleis voor Volksvlijt in Nederland bovenaan mag worden gezet op de lijst der groote industrieële ijzerconstructiën en verschijnselen dezer eeuw, het niet aan de eischen van de monumentalen bouw beantwoordt, want het ijzer kan, naar onze meening als hoofdmateriaal niet in de categorie van het onwrikbare, het vaste, het breede vallen”³⁶. Het gebouw was voor de architect te ijl, een bewijs van technisch vernuft, maar geen bouwkunst: „true architecture does not admit iron as a constructive material”³⁷.

De architecten konden de geheel andere verschijningsvormen van zwaarte, volume, ruimte, belastingen van trek en druk niet in hun architectuurbegrip opnemen, maar bij de ingenieurs heerste een tegengestelde geest. Zij accepteerden de ijzerconstructie met enthousiasme en grote verwachtingen. Men vond in die kring: „De ijzerconstructie heeft reuzenschreden, en het vroeger onuitvoerbaar mogelijk gemaakt; in het algemeen mag men aannemen dat de constructie geen grenzen kent en dat het alleen de kosten zijn, die ons in de verwezenlijking van grootsche plannen in den weg staan”³⁸. Dat was in 1868, het jaar waarin de bouw van de spoorbruggen bij Culemborg (1867–1870) en over het Hollands Diep (1868–1872) op gang kwam.

De tegenstelling die er toen was tussen ingenieurs en architecten werd tot op zekere hoogte overbrugd door de gemeentearchitecten. Door deze ambtenaren, die uit hoofde van hun functie sterk betrokken waren bij de technische ontwikkelingen, en zich evenzeer met utiliteitswerken als met de „schoone bouwkunst” bezig hielden, werd het volwaardig gebruik van ijzer in het bouwvak geïntroduceerd en bevorderd³⁹; ook de enkele architecten met een ingenieursopleiding of -verleden, zoals C. Outshoorn (1812–1875), A. L. van Gendt (1835–1901), I. Gos-

London 1880 (1849¹), *The Lamp of Truth*, x; zie ook xi.

³⁸ *De Opmerker* III, 1868 nr. 37, verslag van de vergadering van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

³⁹ Zoals de gemeentearchitecten C. Vermeijs (Utrecht): „overdekte markt voor boter, kaas en eieren” (*Bouwkundige Bijdragen* XIV, 1865, kolom 299–302, met afb.); Thomas Romein (Leeuwarden): manege (*Bouwkundige Bijdragen* XIV, 1865, kolom 25–28, met afb.); C. B. van der Tak (Rotterdam): beursgebouw (*De Opmerker* II, 1867 nr. 48), zie ook *Plan* 1972/1, 34 afb. 21; J. G. van Beusekom (Groningen): korenbeurs (*De Opmerker* III, 1868, nr. 38 en de *Groninger Courant* 11.VII.1865).

schalk (1838–1907) en Jos. Cuypers maakten meermalen vrijmoedig gebruik van ijzer.

Wat Jos. Cuypers betreft: het kan haast geen toeval zijn, dat het verschijnen van de ijzeren vieringstorens en torenspitsen in het oeuvre van Cuypers sr. samenvalt met het moment dat Joseph de rechterhand van zijn vader werd. Hij was in Delft tot civiel en bouwkundig ingenieur opgeleid; zijn inzicht in de mogelijkheden en de moeilijkheden van het bouwen met ijzer is voor Cuypers sr. waarschijnlijk de stimulans geweest waardoor hij deze ijzeren spitsen in zijn werk opnam. Hij zal het met genoegen gedaan hebben, constructeur in hart en nieren als hij was; voor het eerst in zijn loopbaan maakte hij zo'n profiel-ijzer⁴⁰. Hij poneerde hiermee dat een ijzerconstructie architectonische kwaliteiten kon hebben. De (giet)ijzeren torenbekroningen die aan de spitsen van Cuypers voorafgingen, die van de St.-Antoniuskerk te Overlangel (G. Vogelpoel, 1854) en de helm van de Jacobstoren in Den Haag (door de gemeentearchitect W. C. van der Waeyen Pieterszen, 1861, in 1951 gesloopt), waren bepaald niet ontworpen in de „overtuiging, dat oorspronkelijk aan de grondstof de meest geschikte vorm moet worden ontleend”⁴¹. Hun vorm week niet principieel af van de *stenen* gotische torenhelmen in het Duitse Rijngebied. Een dergelijke dubbelzinnigheid — of „oneerlijkheid” — is in de spitsen van Cuypers niet aanwezig: ze zijn onmiskenbaar van profielijzer gebouwd, een relatief zware hout- of gietijzerconstructie zou minder hoog, minder slank en minder open geweest zijn. Als wij Berlage gelijk geven in zijn vaststelling in 1905 dat „het ijzer uitstekend voldoet, en ook aesthetisch (is), zelfs bij monumentale toepassing, waartoe Cuypers hier te lande zeker den stoot heeft gegeven”⁴², dan kan Cuypers op dit terrein een „Pioneer of Modern Design” genoemd worden.

De St.-Jozef en de St.-Vitus (afb. 11-15)

De Groningse kerkmeesters hadden Cuypers gevraagd een kerk te ontwerpen die „in hoofdzaak, behalve den toren, gelijk aan dien te Bussum” zou zijn. De St.-Vitus heeft een plattegrond die in grote trekken gelijk is aan die van de St.-Jozef: een lang schip zonder transept en met zijbeuken die bij het koor recht afgesloten zijn. De afme-

Afb. 11. Bussum, St.-Vitus, interieur naar het koor. (Foto uit parochiearchief).

tingen van de traveeën zijn vrijwel gelijk. De koorruimte van de St.-Vitus is ongeveer een traveelengte langer; rechts ervan ligt de sacristie, links een berging waarboven een loge-achtige ruimte ligt: oorspronkelijk de zangtribune.

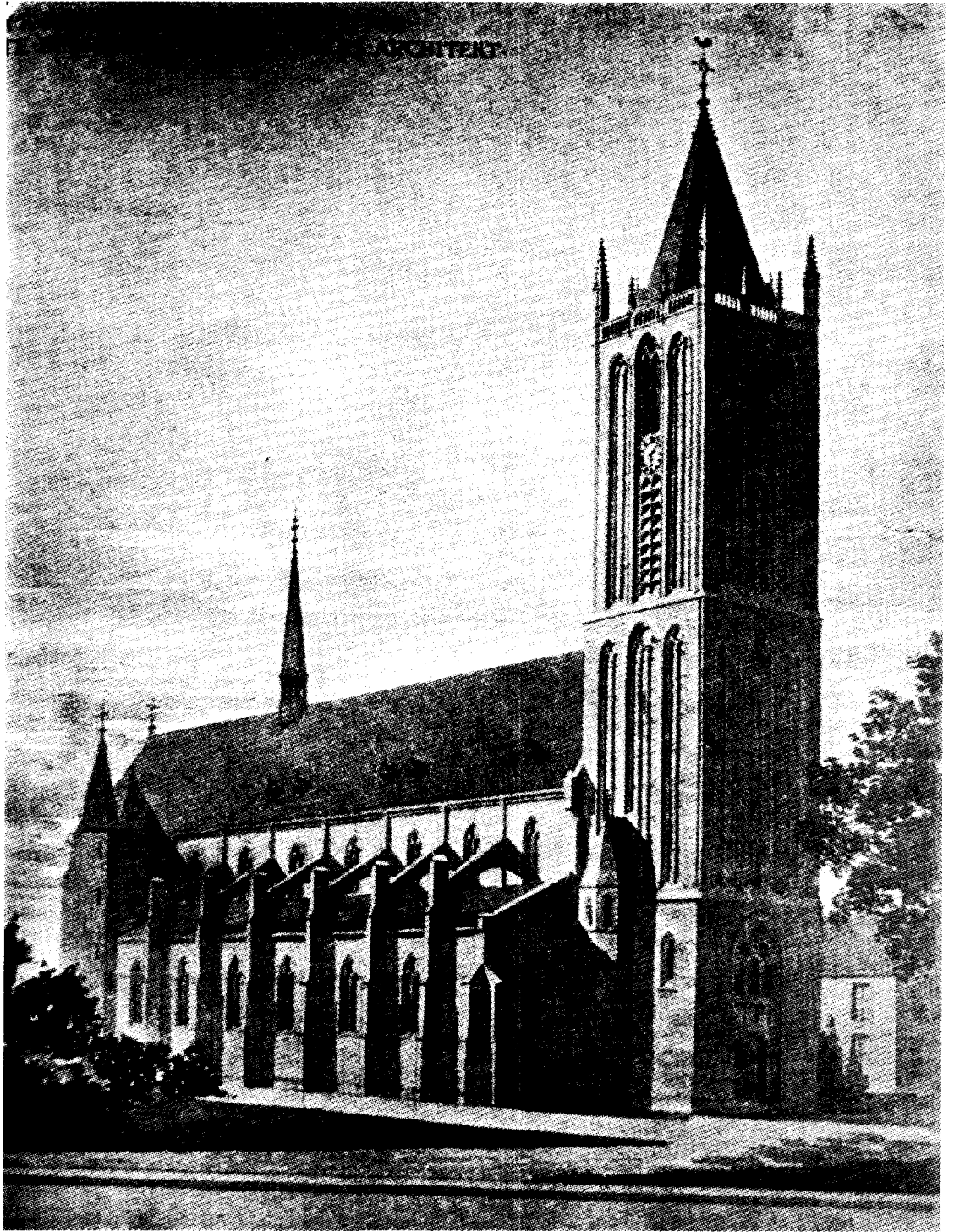
Cuypers moest bij het ontwerpen van de St.-Jozef rekening houden met de eis dat de kerk zo'n 1000 vaste zitplaatsen moest hebben. Dat waren evenveel als in Bussum, maar het perceel in Groningen was haast zes meter korter. Om de gewenste capaciteit te krijgen moest daarom — bij de gegeven breedte en travee-indeling — het schip van de St.-Jozef zeven traveeën lang zijn, inclusief de ingangstravee. De koorruimte kreeg daardoor, vergeleken met die van de St.-Vitus, de lengte van een travee minder, en werd eigenlijk te klein. Door het bussumse voorbeeld iets te wijzigen wist Cuypers het oppervlak en de ruimte van het koor nog zo groot mogelijk te maken: hij ontwierp een vijfzijdige sluiting in plaats van weer een driezijdige. De Congregatiekapel biedt geen ruimtelijke compensatie voor de ene travee die de St.-Jozef minder heeft: het ruimtelijk effect van het interieur van de St.-Vitus is belangrijk groter.

De architectonische detaillering van beide ker-

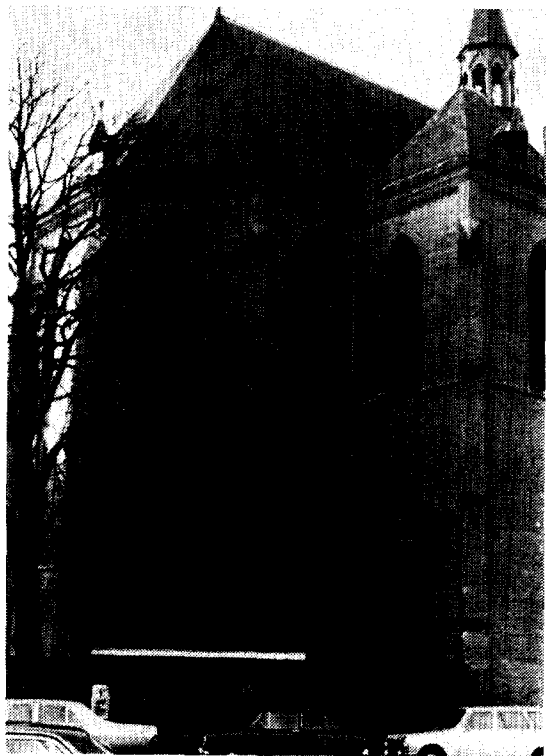
⁴⁰ Voor zover dat is na te gaan in de publicaties over Cuypers' werk en in de collectie foto's van ontwerpen in het Cuypersarchief (NDB, Amsterdam).

⁴¹ Afbeeldingen in *Plan* 1972/1, 52.

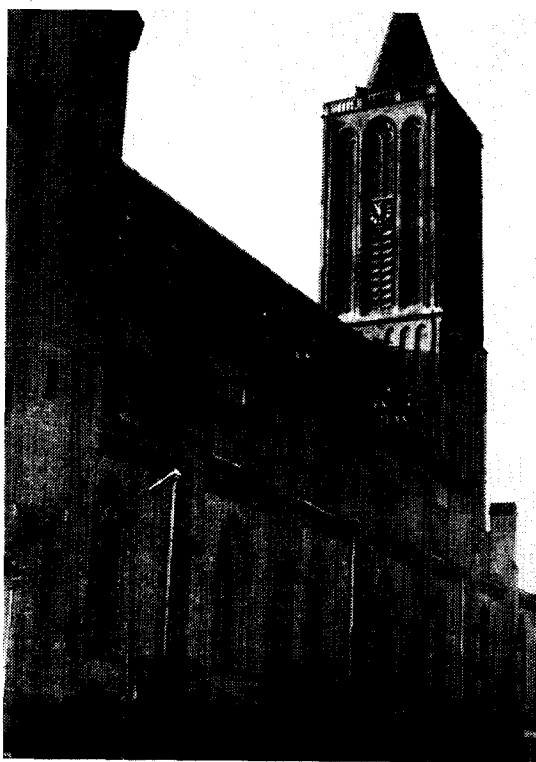
⁴² H. P. Berlage, „Over de waarschijnlijke ontwikkeling der architectuur”, *Architectura* XIII, 1905, 303.

Afb. 12. Bussum, St.-Vitus. (Foto uit J. Kalf, *De Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam 1906).

Afb. 13. Bussum, St.-Vitus. (Foto auteur).

Afb. 14. Bussum, St.-Vitus. (Foto auteur).

ken verschilt maar weinig. Ze zijn in het interieur vrijwel gelijk; de plaats van de aanzet van het gewelf, van de schalken, de kraagstenen en van de kapitelen is niet merkbaar anders, al zijn hun profielen en die van de welfvlakken der bogen meestal iets verschillend. Het enige verschil dat dadelijk opvalt is dat de wand boven de scheibogen in Bussum per travee met drie tweedelige ondiepe nissen gedecoreerd is, terwijl deze versiering in Groningen met vier dicht aaneengesloten nissen tot een blind triforium werd uitgewerkt. Ook de detaillering van de exterieurs is grotendeels gelijk, slechts vrij ondergeschikte elementen als de goten en de plaats van de dakkapellen zijn anders behandeld.

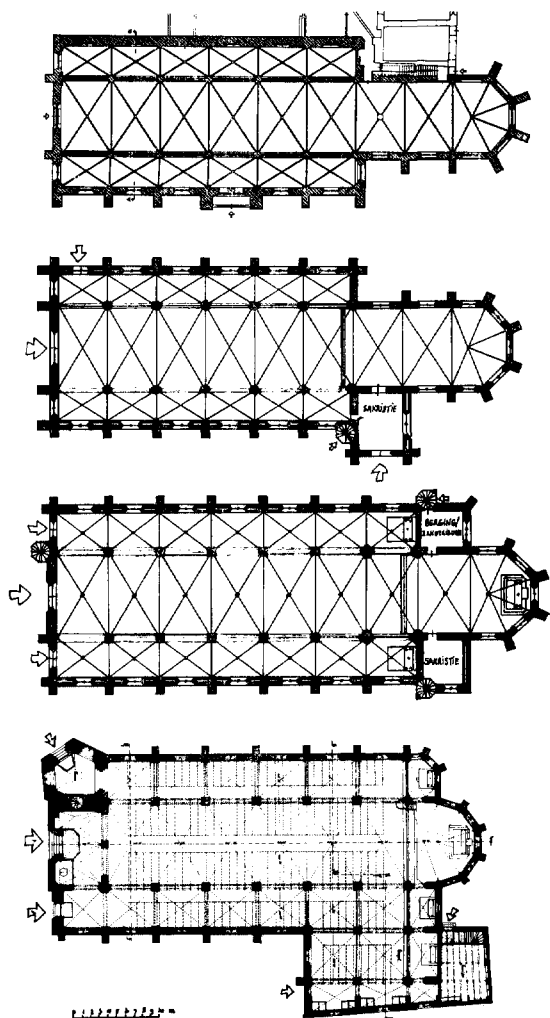
De St.-Jozefkerk heeft merkwaardig veel overeenkomsten met de St.-Vitus, maar toch heeft hij een volkomen eigen karakter. Dit is vooral het

gevolg van de levendige groepering van kerk, toren en pastorie, en de prachtige kleur en detaillering van de gebouwen. De combinatie van de gladde, helderrode groninger baksteen met de gele steen vergroot de expressiviteit van de architectuur ⁴³ (het buitenmuurwerk van de St.-Vitus is opgemetseld van een bleekrode bezande baksteen; de omlijsting der vensters is van gladde vermiljoenkleurige baksteen). Ook de luchtbogen zijn een belangrijk element van het elegante beeld dat de St.-Jozef vooral aan de noordwestkant toont, temeer doordat het een nogal ongewoon beeld is: schoorbogen hebben in de nederlandse neogotiek op deze wijze vrij weinig toepassing gevonden — doorgaans zijn ze onder de daken der zijbeuken weggewerkt ⁴⁴. Een ander opmerkswaard aspect van de westkant is de vormgeving van de Mariakapel. Hoewel deze ruimte in het interieur

⁴³ Het gebruik van verschillende kleuren baksteen aan het exterieur komt op deze wijze in de nederlandse neogotiek weinig voor (met name in de engelse veelvuldig). Op voorstel van Cuypers reisden enkele kerkmeesters naar de in aanbouw zijnde St.-Augustinus in Nijmegen, waar rode baksteenlagen met gele afgewisseld werden. Cuypers' plan om in Groningen hetzelfde

te doen kreeg „volkomene goedkeuring” (*Notulen van het kerkbestuur StM*, 17.VIII en 13.IX.1885).

⁴⁴ Volgens J. A. Alberdingk Thijm werden de aan het exterieur zichtbare luchtbogen door Cuypers in 1858 weer in de nederlandse bouwkunst geïntroduceerd („St. Laurentius te Alkmaar”, *De Dietsche Wanderende* IV, 1858, 363).

Afb. 15. Vergelijking van de plattegronden van (van boven naar beneden): de Broederkerk in Zutphen (uit E. H. ter Kuile, *Het kwartier van Zutphen (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst IV/2)*, 's-Gravenhage 1958); de voormalige St.-Donatus in Bemmel (tekening A. van der Woud, vgl. noot 52); de St.-Vitus in Bussum, zonder de toren (tekening A. van der Woud, gebaseerd op een opmeting van architect G. Valk, 1936 (parochiearchief); de bestektekeningen van Cuypers blijken verloren te zijn gegaan); de St.-Jozef in Groningen (blad 1 van het bestek, parochiearchief). De plattegronden hebben hier dezelfde schaal.

Vergelijking van de afmetingen (in meters) van de kerken in:

	Zutphen	Bemmel	Bussum	Groningen
aantal zitplaatsen		720	1000	1000
binnenwerkse lengte	50,25	52,4	55,4	49,73
binnenwerkse breedte	16,2	17,1	19,3	19,76
hoogte tot de nok	22,3	?	23,9	26,95
hoogte in het schip	14,8	?	14,4	16,15
hoogte in de zijbeuken	7,5	?	7,25	8,85
lengte van een travee	5,5	5,7	6,1	6,00
breedte middenschip	8,95	?	10	10,06
breedte zijbeuken	3,75	?	4,65	4,85
lengte van het koor	17,25	18,2	12,7	7,9
hoogte van de toren			54,30	76
grondoppervlak van de toren			81 m ²	49 m ²

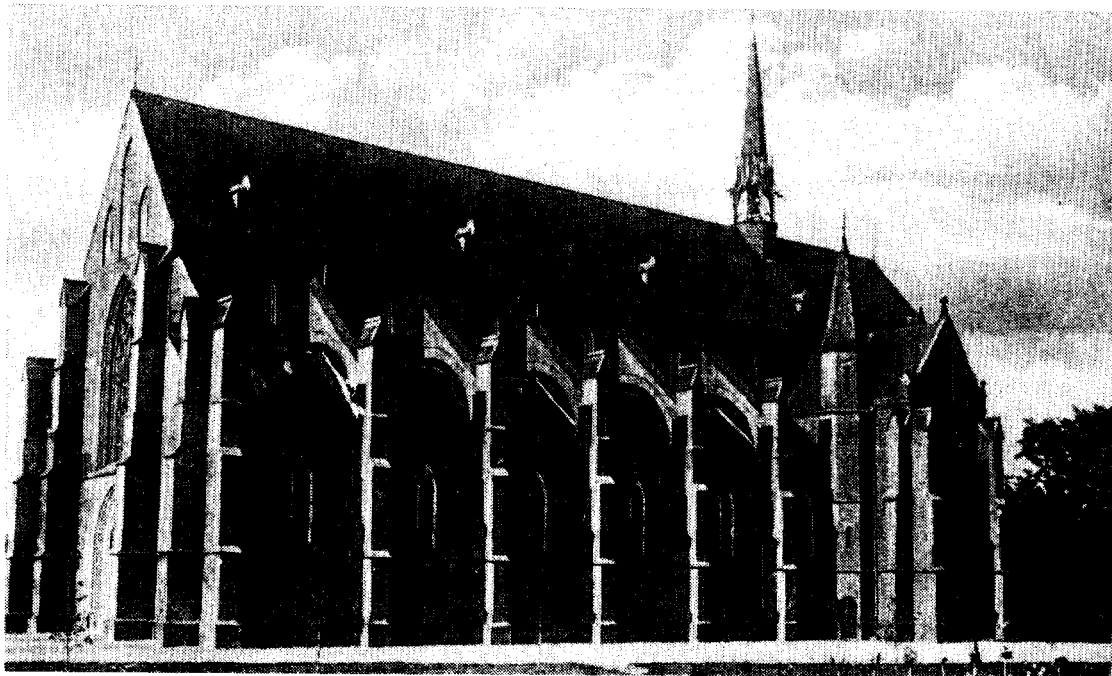
slechts met zeer weinig architectonische middelen is onderscheiden van de linkerzijbeuk, waarvan hij de afsluiting is, werd hij aan het exterieur door de afwijkende dak- en venstervorm als het ware geïndividualiseerd ten opzichte van de overige traveeën, zodat ook aan de buitenkant blijkt dat deze travee een andere functie had. Zo voldeed Cuypers aan een van de eisen die hij aan zijn bouwkunst stelde: „het *inwendige* maakt zich *uitwendig* kenbaar”⁴⁵.

De pastorie is, zoals de opdracht ook eiste, „uitwendig in overeenstemming met de Kerk, doch inwendig een flink Hollandsch huis”. De

aanpassing aan de kerk gaat verder dan het materiaalgebruik en de bouwtrant: het hoektorentje, een „picturesque” element, functioneert in het vooraanzicht van toren, kerk en pastorie als een kleine maar nodige afsluiting, een punt achter een zin.

De voorgevel van de kerk volgt in detaillering en compositie in grote lijnen het schema van de vroeg 14de eeuwse Dominicaner kloosterkerk in Zutphen. Bij mijn onderzoek in Bussum bleek dat ook de vorm van de St.-Vitus in eerste instantie bepaald was door het voorbeeld dat een iets oudere kerk gaf: in dit geval de St.-Donatus in Bemmel (afb. 16, 17). Het voorbeeld voor deze St.-Donatuskerk, en dus ook voor de St.-Vitus en de St.-Jozef, was de Dominicanerkerk in Zut-

⁴⁵ J. A. Alberdingk Thijm, „Willen wij alleen de Gothiek?”, *De Dietsche Warande IV*, 1858, 174.

Afb. 16. Bommel, voormalige St.-Donatus. (Foto uit parochiearchief).

phen (afb. 18, 19). Het is in de nederlandse neogotiek een merkwaardig fenomeen, dat een voorbeeld van nationale middeleeuwse bouwkunst herhaalde malen en in zo sterke mate nagevolgd werd als gebeurd is met deze Broederenkerk.

Het voorbeeld van de Broederenkerk in Zutphen

Het kerkbestuur van de St.-Vitusparochie hield alvorens concrete plannen voor een nieuwe kerk te maken, een excursie naar twee kerken: de St.-Martinuskerk in Arnhem (A. Tepe, 1874-1875) en de St.-Donatus in het gelderse dorp Bommel⁴⁶. Blijkens hun verslag waren de kerkmeesters toen ze deze laatste kerk zagen „opgetogen en verlangden zij niets vuriger dan in het bezit van zulk eene Kerk te geraken”. Op 4 juni 1882 besloten ze P. J. H. Cuypers te vragen een ontwerp te maken dat gebaseerd was op de middeleeuwse Broerkerk in Zutphen, die zoals ze vernomen hadden model gestaan had voor de tien jaar oude St.-Donatus. In augustus had Cuypers de definitieve tekeningen klaar. Op 20 februari

⁴⁶ *Memoriale parochiae Sancti Viti de Bussum*, jaaroverzicht van 1882 (parochiearchief, pastorie St.-Vitusparochie, Bussum). De St.-Vituskerk staat sinds 1976 op de Monumentenlijst.

Afb. 17. Bommel, voormalige St.-Donatus, interieur. (Foto Rijksarchiefdienst in Gelderland, Arnhem).

Afb. 18. Zutphen, Broederkerk, noordwestzijde. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

1883 werd het werk aanbesteed; op 16 juni 1884 werd de kerk geconsecreerd. De bouw van de toren was pas later financieel mogelijk, hij werd in 1895–1896 gebouwd. Jos. Cuypers leverde het ontwerp, waarbij hij zich sterk liet leiden door het 16de eeuws torentype van de streek (Eemnes-Buiten, Soest) ⁴⁷.

⁴⁷ De bouw van de kerk werd aanbesteed aan dezelfde firma die later de St.-Jozefkerk in Groningen zou bouwen: L. Struycken, Jr. en J. A. de Bont (Utrecht). De aannemingssom was f 79 954,— (zonder toren). De toren werd op 28.X.1895 aanbesteed voor f 34 753,—; in augustus 1896 was hij voltooid (*Notulen van het kerkbestuur der St.-Vitusparochie* 3.III; V; 12.VIII; 10.IX en 24.X.1895). Het Cuypersarchief bevat enkele ontwerpen van Jos. Cuypers voor een toren, die sterk afwijken van het gerealiseerde ontwerp. Van dit laatste heeft het parochiearchief twee blauwdrukken (1:50, lengtedoorsnee en plattegronden). De doopkapel werd pas in 1936 bijgebouwd (architect G. Vos, Bussum).

⁴⁸ Hendricus Johannes Wennekers werd in 1827 in Arnhem geboren als zoon van een roomskatholieke winkelier. In 1845 werd hij ingeschreven aan de Koninklijke Academie voor Opleiding van Burgerlijke Ingenieurs — de voorloper van de Polytechnische School en de T.H. — voor de studierichting B; bij die inschrijving is genoteerd „Na twee studie jaren de academie verlaten voor den IJK met een attest voor goed gedrag”. In 1851 kwam hij met het ouderlijk gezin naar Zutphen, waar hij als landmeter vermeld staat. In 1858 vertrok hij naar Brielle, aan het eind van dat jaar

In Bommel hadden de plannen voor een nieuwe, grotere kerk in november 1871 hun beslag gekregen. Het bestek en de begroting van de St.-Donatus was toen gereed, opgemaakt door H. J. Wennekers uit Zutphen, die al in 1863 had moeten nagaan of het oude bestaande kerkje vergroot zou kunnen worden ⁴⁸. Op 29 januari 1872

kwam hij als arrondissements-ijker in Zutphen terug. In 1870 verhuisde hij naar Zwolle, waar hij als arrondissements-ijker, maar ook als architect en als ingenieur genoemd staat. In september 1874 trok hij naar Amsterdam. Ook daar was hij arrondissements-ijker, maar hij is er eveneens architect en chef van het ijkwezen genoemd. In de laatste drie jaar van zijn verblijf in Amsterdam heet hij uitsluitend architect; in zijn huis, Keizersgracht 214, had hij samen met A. C. Boerma een architectenbureau. Van zijn werk in deze periode is (nog) niets bekend. In 1895 verhuisde hij naar Breda, daarna nog in 1897 naar 's-Hertogenbosch, waar hij in 1900 stierf. (In 1973 samengesteld naar gegevens van de gemeentearchivaris van Zutphen, drs. C. O. A. baron Schimmelpenninck van der Oije; het Bureau Studentenadministratie van de T.H. Delft (via ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn); de gemeentearchivaris van Zwolle, drs. F. C. Berkenvelder; de gemeentearchivaris van Amsterdam, dr. W. J. van Hoboken; de afdelingen van de Burgerlijke Stand van de gemeenten Breda en 's-Hertogenbosch). Wennekers kerkelijke oeuvre omvat voor zover nu bekend *c.* 25 r.k. kerken en enkele verbouwingen, vrijwel alle in Gelderland en Overijssel, enkele in Friesland (zie H. P. R. Rosenberg, *o.c.*, 112).

Afb. 19. Zutphen, Broederkerk, westzijde. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

werd de bouw aanbesteed, op 7 augustus 1873 werd de nieuwe kerk gewijd⁴⁹. De St.-Donatus kreeg bij gebrek aan geldelijke middelen niet direct een toren. In 1926 werd die nog gebouwd; hij had een vierkante romp, gedetailleerd in de trant van Tepe, en was voor het middenschip geplaatst⁵⁰.

De Dominicanenkerk in Zutphen was samen met de overige kloostergebouwen in 1293 ge-

⁴⁹ *Notulen van het kerkbestuur der St.-Donatusparochie*, 15.XII.1864; 27.I.1865; 13.II.1866; 11.XII.1867; 27.XII.1869; 10.XI.1871 (parochiearchief, pastorie). In de *Notulen* van 29.IX.1874 wordt Wennekers voor het eerst als de architect vermeld. De bouw van de kerk werd voor f 59 969,— aanbesteed. J. Kalf, *o.c.*, 67, noemt 1874 als jaar van de inwijding, maar het jaar 1873, dat opgegeven wordt door A. A. van Wijk, *Geschiedkundige Aantekeningen der Parochie Bemmelen*, 1795–1922, z.pl. z.j., is gezien het tijdstip waarop de bouw begonnen moet zijn, acceptabeler (de *Notulen*, de enige bron voor de bouwgeschiedenis, geven geen uitsluitel).

H. J. H. Groneman publiceerde bouwtekeningen van Wennekers voor de St.-Donatus, die een kerk tonen die qua opzet en detaillering niets met de gerealiseerde te maken heeft (*Hedendaagsche Bouwkunst*, Groningen z.j. (c. 1870), plaat 3–5). In de begeleidende tekst schreef Wennekers dat het grondwerk voor deze kerk al voltooid was en met de aanvoer van bouwmaterialen reeds begonnen. De *Notulen* geven voor de waarheid

sticht. Het gebouw moet er toen Wennekers het bestudeerde vrijwel hetzelfde uitgezien hebben als tegenwoordig: bij latere restauraties is alleen de hoofdingang iets gewijzigd, en ook de gewelfschilderingen kwamen pas later aan het licht. De kerk was sinds 1826 het bezit van de Nederduits Hervormde Kerk⁵¹.

Analyse (afb. 15). Deze Broerkerk is een driebeukige bakstenen basiliek met een twee traveeën lang enkelvoudig koor, dat is afgesloten met drie zijden van een (iets onregelmatige) achthoek. De steunberen van het zes traveeën lange schip zijn met luchtbogen aan de middenbeuk verbonden; op het kerkdak staat boven de ingang van het koor een 18de eeuws koepeltje van hout. De voorgevel is van een eenvoud die voor het hele gebouw typerend is. Boven de ingang bevindt zich een hoog en breed venster, dat lager geflankeerd is door twee kleinere vensters voor de zijbeuken; de topgevel is met drie spaarnissen geleed. Het interieur is sober gedetailleerd. Boven de scheibogen is het wandoppervlak onderbroken door ondiepe driedelige nissen met simpele traceringen; het gebouw is, behalve boven de koorsluiting, met vierdelige kruisribgewelven overluisd.

Wennekers bleef — voor zover nu nog is na te gaan — in verscheidene opzichten dicht bij zijn voorbeeld. De maten van zijn kerk en van de Broederkerk verschillen heel weinig, de indeling van de plattegrond is dezelfde⁵². Op één element na: aan de linkerkant van de eerste koortravee bouwde Wennekers een ingangsportaal

hiervan echter niet de geringste aanwijzing; het kerkbestuur heeft dit ontwerp haast zeker wegens de hoge begroting, f 80 000,—, afgewezen — wellicht op een moment dat Wennekers zijn voorbarige tekst niet meer kon of wilde wijzigen.

⁵⁰ *De Gelderlander*, 17.VIII.1947. De kerk werd in de tweede wereldoorlog zeer ernstig beschadigd. De muren van de zijbeuken en het koor, die letterlijk tot op zekere hoogte bewaard gebleven zijn, werden in de naoorlogse nieuwbouw opgenomen.

⁵¹ E. H. ter Kuile, *Het kwartier van Zutphen (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst IV/2)*, 's-Gravenhage 1958, 240 e.v. Kalf heeft nog twee andere 19de eeuwse kerken met de Broederkerk in verband gebracht. Hij suggereerde een directe afhankelijkheid bij de O.L.-Vrouwe van de Rozenkrans in Rotterdam (A. A. J. Margry & J. M. Snickers, 1899, in 1976 gesloopt) (*o.c.*, 324–325), en een indirecte (n.l. via Bussum) bij de St.-Vincentius in Amsterdam (C. P. W. Dessing) (*o.c.*, 224–226).

⁵² Mijn reconstructie van de plattegrond van de

ter grootte van een zijbeuktravee, waarboven hij de zangtribune situeerde, waarschijnlijk om het schip zelf zo ruim mogelijk te kunnen houden. Wennekers nam ook het relatief lange koor over, zodat de parochiekerk het koor van een kloosterkerk kreeg. Eveneens bracht hij de uitstulpingen aan de kapitelen waarop in de Broederenkerk de gewelfribben en profileringen hun aanzet vinden, in zijn kerk aan. In de wand boven de scheibogen waren spitsbogige nissen, die Wennekers naar eigen inzicht gedetailleerd had; ook de spaarnissen die hij in het koor en de zijbeuken maakte, komen in de Broederenkerk niet voor. De voorgevels van de beide kerken waren daarentegen vrijwel aan elkaar gelijk, en uit de zijbeukvensters die in Bemmél bewaard gebleven zijn blijkt dat de stenen harnassen van de St.-Donatus identiek zijn aan die in Zutphen. Volgens Kalf had de St.-Donatus 720 zitplaatsen⁵³.

Cuypers gaf een doordachte en boeiende interpretatie. De St.-Vitus maakt een veel rijziger indruk dan de Broederenkerk — hij is overigens maar vijf meter langer en drie meter breder. Het schema van de plattegrond heeft veel gemeen met dat van Bemmél, maar het interieur is anders ingedeeld: het totale aantal traveeën van schip en koor is gelijk, maar het koor heeft een travee minder, en het schip één meer — wat voortvloeide uit de eis dat de St.-Vitus *c.* 1000 zitplaatsen moest hebben⁵⁴. De laatste travee voor het koor is, doordat hier niet zandstenen zuilen zoals elders in het schip, maar rijk geprofileerde bakstenen pijlers staan, als een aparte plek onderscheiden: de suggestie van een viering, met als effect dat de arcade van het schip minder lang lijkt. Evenals in Bemmél en Zutphen zijn de zijbeuken recht afgesloten en heeft het koor een driezijdige sluiting. Een belangrijk onderdeel dat de St.-Vitus met de St.-Donatus gemeen heeft is de plaats van de zangtribune in een aparte uitbouw aan de eerste koortravee, waarschijnlijk ook hier om het schip zo ruim mogelijk te houden⁵⁵. Anders dan Wennekers heeft Cuypers weten te voorkomen dat deze uitbouw buiten op een transeptarm zou gaan lijken

verwoeste St.-Donatus is gebaseerd op de plattegrond van de huidige kerk (vgl. noot 50) en enkele foto's van de oude (parochiearchief), aangevuld met gegevens van een parochiaan die met de vroegere situatie bekend was, waarvoor de weleerwaarde heer T. A. M. Scholtes zo vriendelijk was te bemiddelen.

⁵³ J. Kalf, *o.c.*, 66–67.

⁵⁴ *Notulen van het kerkbestuur der St.-Vitusparochie*, 4.VI.1882.

— dit zou strijdig geweest zijn met zijn opvattingen over eenheid van interieur en exterieur⁵⁶. De vorm en de detaillering van de St.-Vitus is eenvoudig en sierlijk, het karakter ervan stemt overeen met de detaillering van de Broederenkerk, maar nergens zijn vormen zo precies overgenomen zoals in Bemmél.

De verschillen en de overeenkomsten van de St.-Vitus en de St.-Jozef zijn al ter sprake gekomen. De detaillering vertoont grote onderlinge gelijkens, maar een opvallend verschil is de geleiding van de wand boven de scheibogen, waar de St.-Vitus drie aparte, en de St.-Jozef vier aaneengesloten ondiepe nissen heeft. Het is denkbaar dat Cuypers voor de St.-Jozef een motief gebruikt heeft uit de Dominicaner kloosterkerk in Maastricht, die van hetzelfde type is als die in Zutphen, en waarvan de opstand en in grote lijnen ook de plattegrond gelijkens vertoont met die van de St.-Jozef⁵⁷. Met de St.-Jozef heeft Cuypers zich op de meeste punten verder van het voorbeeld van Zutphen verwijderd dan met de St.-Vitus; in één opzicht nadert de St.-Jozef de Broederenkerk dichter: met de vormgeving van de voorgevel (althans nu: de vormgeving van de voorgevel in Bussum voor de torenbouw is niet bekend).

Na de St.-Jozef in Groningen werd door het bureau Cuypers nog een kerk van het „zutphense type” gebouwd: de St.-Jozefkerk in Enschede (Jos. Cuypers, 1894). De meeste eigenschappen die de groninger St.-Jozef en de St.-Vitus gemeenschappelijk hebben, zijn curieus genoeg ook bij deze kerk aan te wijzen, terwijl uit hun specifieke kenmerken een keus gedaan is. Zo is de koorsluiting en de wandgeleding boven de scheibogen aan de groninger kerk ontleend, en het ruime koor en de uitgebouwde biechtstoelen aan de St.-Vitus. Het belangrijkste verschil met de beide voorbeelden is de uitvoering van het gebouw, die vergelijkenderwijs zuinig aandoet.

Bij een korte publicatie over deze St.-Jozef in 1901 schreef Jos. Cuypers dat het verband tussen de kerk in Zutphen en de kerken die zijn vader en hij naar dat voorbeeld gebouwd had-

⁵⁵ Een andere ruimtebesparende maatregel was dat de biechtstoelen in uitbouwen aan de zijbeuken kwamen. Met de bouw van de toren werd de eerste verdieping als zang- en orgeltribune ingericht.

⁵⁶ Vgl. noot 45.

⁵⁷ Zie *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* V, aflevering II/1, 's-Gravenhage 1930, 164 e.v.

den, gelegen was „in het gemeenschappelijke geometrale proportie-stelsel, waarop deze verschillende gebouwen zijn ontworpen: de gelijkzijdige driehoek”⁵⁸. Hij leidde daarmee de aandacht af van de toen haast wat pijnlijke kwestie dat in enkele tamelijk recent gebouwde kerken hun gemeenschappelijke middeleeuwse voorbeeld zo in alle duidelijkheid te herkennen was. Bezig zijn met proportiesystematiek was anno 1901 bon ton, positief denken over „bouwen in stijl” niet. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat het in eigen kring nodig geacht werd om Cuypers' navolgen van de kerk in Zutphen te verdedigen. Het gebeurde op twee manieren, en in beide gevallen op niet gelukkige wijze.

Jan Kalf, een groot maar niet kritiekloos bewonderaar van Cuypers, deed het door te wijzen op Cuypers' zelfstandige verwerking van het voorbeeld. Hij vergeleek in zijn lijvige werk *De Katholieke Kerken in Nederland* de St.-Donatus en de St.-Vitus met elkaar en met de Broederkerk⁵⁹. Hij vond dat „de bouwmeester der eene (kerk) kopieerde, de ander transposeerde”, want Wenekers hield zich „trouw” aan de dispositie van zijn voorbeeld en nam zonder reden het lange koor en de eigenaardige kapitelvorm over, terwijl Cuypers daarentegen het koor verkortte, de kapitelen veranderde en een originele plaats voor de zangtribune schiep. Kalfs argumenten bleven echter zo aan de magere kant. Dat het koor in Bemmelen ongemotiveerd lang was, is zeker waar, en dat Cuypers zijn koor met een travee inkortte was een verbetering, maar daarbij moet bedacht worden dat hij weinig keus had: hij moest op een terrein dat maar iets groter was dan dat in Bemmelen een kerk met *c.* 280 zitplaatsen méér creëren. Cuypers' wijziging van de kapitelvorm is als bewijs van originaliteit wat futiel, al gaf Kalf er de schijn van een verbetering aan door de zutphense kapitelen na 600 jaar goed functioneren toch „gewaagd” te noemen⁶⁰. De dispositie van de Broerkerk werd door Cuypers niet minder trouw overgenomen dan door Wenekers, en de plaats van de zangtribune is een vondst van Wenekers die Cuypers van hem

heeft overgenomen. Ook op andere punten had Wenekers eigen inzichten gevolgd, zoals Kalf wat karig toegaf: „in de behandeling van het interieur is een streven om door de architectuur zelve versieringsmotieven te laten aangeven”.

Bij een andere gelegenheid heeft Jos. Cuypers mogelijke bedenkingen tegen de handelwijze van zijn vader trachten weg te nemen. Hij schreef in de catalogus bij de tentoonstelling van het werk van zijn vader in 1907, over de St.-Vitus in Bussum: „dat hier niet een meer origineel plan tot uitvoering kwam, met breed middenschip en afwisselend hoofd- en tusschenpijlers, in verband met het alterneerend gewelfstelsel, is niet de voorkeur des bouwmeesters geweest, maar de kerkelijke overheid heeft in dit geval den wensch geuit, dat de Broerkerk te Zutphen als zijnde een goed type van XIVde eeuwse parochiekerk (*sic*) zoude worden gevolgd op den voet”⁶¹. De tekst suggereert dat Cuypers tegen zijn bedoeling en zin zo dicht bij zijn voorbeeld is gebleven. Het Cuypersarchief geeft echter evenmin als het parochiearchief enige aanwijzing dat Cuypers een kerkontwerp volgens het alterneerend systeem in gedachten had. Bovendien geeft het parochiearchief een andere lezing van Cuypers' bereidwilligheid: . . . „begaf zich de Pastoor naar Amsterdam om den Heer Cuypers te vragen, of hij, Architect voor Bussum wordende, genegen zoude zijn, de Zutphense Broerkerk ( ) als model te nemen. De Heer Cuypers feliciteerde het Kerkbestuur met die keuze, en zeide dat hij volgaarne bereid was de Zutphense Kerk tot model te nemen, omdat hij overtuigd was dat Bussum alsdan in het bezit van eene allerschoonste Kerk zou geraken”⁶². De suggestie van Jos. Cuypers heeft nog een gevolg gehad. Gerard Brom maakte er in 1933 zeer onzorgvuldig gebruik van om zijn portret van de deken van het utrechtse St.-Bernulphusgilde, mgr. G. W. van Heukelum, scherper te profileren: bij hem wordt Cuypers door Van Heukelum gedwongen om de Broerkerk als voorbeeld te nemen, terwijl Jos. Cuypers met „kerkelijke overheid” toch niemand anders dan de pastoor op het oog kan hebben gehad⁶³.

⁵⁸ *De Architect* XII, 1901, plaat 423, met begeleidende tekst. Een publicatie over het gebruik dat Cuypers van proportiesystemen maakte is in voorbereiding.

⁵⁹ J. Kalf, o.c., 65-67, 140.

⁶⁰ Kalf vond de uitstulpingen aan de kapitelen verder „ruimtebesparend” — een typische uiting van de sterk materialistische benadering van de bouwvormen in het voetspoor van Viollet-le-Duc.

⁶¹ *Tentoonstelling der werken van Dr. P. J. H. Cuy-*

pers, architect der Rijks Museumgebouwen, als overzicht van diens kunstenaarsloopbaan gedurende meer dan vijftig jaren, etc., Stedelijk Museum Amsterdam, 1907, 63.

⁶² *Memoriale parochiae S. Viti de Bussum*, jaaroverzicht van 1882.

⁶³ G. Brom, o.c., 228. Brom stelde verder dat Van Heukelum de Broerkerk als een goed voorbeeld ontdekte. Zolang hiervoor geen bewijs gevonden is, is het

Neogotiek

„Ofschoon ik ( ) de beginselen wil toepassen die in de XIIIe en XIVE eeuw heerschten en in hoofdzaak dus ook de constructieve vormen zal bezigen, die toen het gevolg dezer beginselen waren, zoo zal ik toch door lokale omstandigheden tot een geheel ander gebouw komen, dan indien eene dergelijke kerk in dien tijd gebouwd ware; met andere woorden: men zal uit dien tijd geen enkele kerk vinden gelijk aan deze, — zelfs niet wat de hoofdvormen betreft”, schreef Cuypers in 1886⁶⁴. Deze stelling is juist, ook wat de St.-Jozef en de St.-Vitus aangaat, al is over „hoofdvormen” discussie mogelijk. De St.-Vitus en de St.-Jozef hebben in hun architectuur menig onmiddeleeuws element. Zoals de zangtribunes⁶⁵, de biechtstoelen in de St.-Vitus, en het relatief kleine koor van de St.-Jozef, dat wijst op een verminderd belang van de plechtigheden in het koor in het geheel van de eredienst. Dat de gemeente in het laatst van de vorige eeuw meer dan in de middeleeuwen bij deze plechtigheden betrokken werd, blijkt uit het feit dat het koor een lichte, overzichtelijke ruimte is die ook (binnen de beperking van de driebeukige aanleg) goed zichtbaar is vanaf bijna alle zitplaatsen in het schip⁶⁶. Een ander onderscheid tussen de gotiek van de Broerkerk en de neogotiek van de St.-Vitus en de St.-Jozef ligt in het technische vlak: de besparing van bouw materiaal, met name van metselsteen. De torenconstructie van de St.-

eenvoudiger de eer aan Wenekers te laten, die immers al sinds 1851 in Zutphen woonde.

Bij de besluitvorming in verband met de nieuw te bouwen St.-Vitus heeft Van Heukelum geen actieve rol gespeeld, zoals op verschillende gronden is vast te stellen. In het bussumse parochiearchief is deze besluitvorming genoegzaam beschreven; de naam Van Heukelum is in de betreffende periode niet, en later maar eenmaal, in verband met een kwestie zonder veel belang, genoemd (*Notulen van het kerkbestuur*, 24.XI. 1895). Van Heukelum kon trouwens in Bussum in het geheel niets verbieden of voorschrijven, want hij had er niets te zeggen. Men zou kunnen opperen dat hij als raadsman van de aartsbisschop via deze zijn invloed heeft doen gelden. Ook dit is niet het geval geweest: de aartsbisschop werd pas na de beslissing van het kerkbestuur op de hoogte gebracht. Het *Memoriale parochiae* vertelt dat de pastoor na de reis naar Bommel de aartsbisschop „mededeelde dat er voor Bussum dringende behoefte aan een nieuwe grootere Kerk bestond. ( ). Terwijl de Pastoor aan Mgr. de reis naar Bommel mededeelde en verklaarde dat het Kerkbestuur gaarne de Bommelsche Kerk zooveel doenlijk wenschte na te bouwen, zeide Mgr. dat hij ook de Bommelsche

Vitus is niet middeleeuws, maar lijkt geïnspireerd te zijn door de toen sterk in de belangstelling staande Amerikaanse skeletconstructies: de toren bestaat uit een „geraamte” van muurdammen, waartussen een dunne buitenmuur is opgemetseld. Het metselwerk van de toren van de St.-Jozef kon dankzij moderne ijzerconstructiemethoden sterk gereduceerd worden. Nog een ander kenmerk van de neogotiek waarbij eveneens een nieuw technisch inzicht en materiaalbesparing samengaan, is het verschijnsel dat de buitenmuren door een spouw van de binnenmuren gescheiden zijn, waarmee het doorslaan van de muren voorkomen en de warmte- en geluidsisolatie verbeterd wordt. Een duidelijk verschil is verder het gebruik van machinale baksteen voor het opgaand muurwerk van de neogotische kerken, en de handgevormde, grotere baksteen voor de gotische: de materialen zorgen voor een volkomen verschillend muuropervlak. De machinale productie van de baksteen maakte dat het assortiment varianten in kleur, formaat, gewicht en hardheid uitgebreid kon worden; Cuypers heeft van die mogelijkheden als weinig anderen in Nederland in de 19de eeuw gebruik gemaakt. Hij heeft met zorg het element kleur een rol in de architectuur laten spelen, het exterieur van de St.-Jozef en de St.-Vitus zijn daarvan voorbeelden. De kleur van de buitenmuren der kerken dateert ze veelal onmiskenbaar in de 19de eeuw, maar ook de behandeling van de interieurs on-

Kerk zeer schoon vond”. Op de inrichting van de St.-Vitus heeft het St.-Bernulphusgilde ook geen invloed gehad, zoals de samenstelling van de inventaris bewijst.

Brom heeft, mede door te stellen dat Cuypers onder het juk van Van Heukelum door moest gaan, het twijfelachtige oordeel te kennen gegeven en doen postvatten dat 1. Van Heukelum een onweerstaanbare potentiaat was, en 2. dat er een scherpe tegenstelling bestond tussen Cuypers en het Bernulphusgilde (vgl. H. P. R. Rosenberg, *o.c.*, 54).

⁶⁴ Dr. P. J. H. Cuypers, *l.c.*

⁶⁵ Vgl. Ch. F. le Blanc, „Een woord over kerkelijke muziek”, *Het Gildeboek* III, 1881, 97-111.

⁶⁶ De St.-Vitus leek aan Brom „aan de kerkelijke eisen van eredienst en zielzorg nauweliks te beantwoorden. In nuchter Hollands uitgedrukt, moet dit type een pijpela heten, waardoor hoogstens een oudtestamenties verlangen naar de Messias op grote afstand weergegeven werd. Het zonderlingste ( ) was nog wel, dat de lange ruimte geen evenredige plaats kon winnen voor een waardig priesterkoor” (*o.c.*, 358-359). Het is zeker dat Brom zich hier meer om een klinkende formulering bekommerde dan om de feiten.

derscheidt ze in dit opzicht van de nationale middeleeuwse gotiek: de grijze zandstenen zuilen, de rode bakstenen profielen en ribben, de gewelfschilden van de kleine gele baksteen, de vloer van kleurige plavuizen, en tenslotte vooral de polychrome beschilderingen, die in geen werkelijk voltooid neogotische kerk ontbreken, bewerkstelligen samen een rijkdom van kleur die kenmerkend is voor de neogotiek.

Het recht van bestaan is de neogotiek in Nederland vanaf het begin ontzegd⁶⁷; in het begin van onze eeuw werd het fundamentele bezwaar nog eens geformuleerd: „wat de logica betreft, die eischt in de eerste plaats, dat een bouwwerk, op straffe van als kunstvoortbrengsel geen waarde te hebben, het karakter van zijn tijd zal vertoonen. Negentiende-eeuwsche Gothiek is iets on-

SUMMARY

The Roman Catholic St Joseph church (1886–1887) was built in the south of city of Groningen because the most important extensions — especially of dwellings for the labourers — were expected there. The church and parsonage were designed by P. J. H. Cuypers (1827–1921) and the plans were drafted by his son J. Th. J. Cuypers (1861–1949) who also supervised the actual building. The church was provided with a rich and harmonious inventory unique in the north of the Netherlands. The hexahedral tower occurs only a few times in Cuypers' architecture — it is also exceptional in other Dutch Gothic revival architecture. When the hexahedral form occurs it has a clear function — in the case of the relatively high (75 meters) and slender tower of the St Joseph mainly a constructive one. The 35 meters high spire is one of the four spires of profiled iron designed by Cuypers in the 1880's and the only one still existing. Iron was little used in the 19th-century Dutch architecture mainly because the architects took a long time in finding a satisfactory form for this material; that form should have been based on the ability of iron to carry with little bulk much

bestaanbaars”⁶⁸. Uit het voorgaande blijkt dat 19de eeuwse gotiek geen contradictio in terminis is: de middeleeuwse constructieprincipes, en veelal (daardoor) ook middeleeuwse decoratiewijzen werden gebruikt om architectuur te scheppen voor de negentiende eeuwse eredienst, met gebruikmaking van eigentijdse technische vindingen, en aangepast aan de negentiende eeuwse smaak. Trouwens, de neogotische polychrome sculptuur weerspiegelt evenzeer de 19de eeuwse eredienst, theologie, devotie, de 19de eeuwse esthetiek, en is even duidelijk een product van de 19de eeuwse techniek⁶⁹.

Ook de gotiek van het eerste uur werd in de eeuwen daarna aangepast aan de veranderende liturgische, technische en esthetische inzichten. Neogotiek is daarom inderdaad nieuwe gotiek.

weight, but this could not be reconciled with architectural theory, i.e., that heavy parts in a building should not be supported by a fragile looking construction. Cuypers' four spires represent a bold proposal for an architecturally acceptable use of iron.

In designing the St Joseph Cuypers was asked to follow the example of the St Vitus church in Bussum, built by him in 1883–1884. The St Donatus in Bommel (1872–1873), architect H. J. Wennekers (1827–1900) had — in turn — been the example for the latter. As late as 1894 J. Th. J. Cuypers built a church in Enschede its form being combination of the St Joseph and St Vitus. The 14th-century Dominican abbey in Zutphen is the generic example of these 19th-century churches. A comparison of these churches shows that: i) medieval principles of construction were used to create architecture for 19th-century worshipping; ii) contemporary techniques were substituted for medieval ones wherever possible: saving of materials, use of iron, cavity walls and various possibilities of mechanically produced bricks; iii) the medieval examples were adapted to contemporary taste.

⁶⁷ Vgl. het artikel van Thijm, zie noot 45.

⁶⁸ „De tentoonstelling van Doctor Cuypers' werk”, II, *De Opmerker — Bouwkundig Weekblad* XLII, 1907, 195.

⁶⁹ Voor dit technische aspect zie J. R. J. van Asperen de Boer, *A Scientific Examination of Some 19th-century Dutch Gothic Revival Polychromed Sculptures*, paper 75/6/7 ICOM Committee for Conservation, 4th Triennial Meeting, Venice 1975.

DE HERVORMDE KERK IN KORTENHOEF

Afb. 1. De Hervormde kerk te Kortenhoef gezien vanuit het zuidoosten na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1975)

DE HERVORMDE KERK IN KORTENHOEF

H. JANSE EN H. J. VAN NIEUWENHOVEN

In het wijde plassenlandschap tussen de heuvels van het Gooi en de Vecht ligt het langgerekte dorp Kortenhoef. Het behoort thans tot de gemeente 's-Graveland, hetgeen historisch gezien onjuist is, omdat de weinig vruchtbare 's-Gravelanden aan de rand van het Gooi eerst in het begin van de 17de eeuw als zandwinning voor de groeiende stad Amsterdam werden afgegraven en daarna omgetoverd werden tot een reeks lustoorden. Langs de vaart, gegraven voor de afvoer van het zand en de grens met het gewest Utrecht vormende, kwam de bebouwing voor „de gewone man”.

Het veengebied van Kortenhoef moet al in de 14de eeuw bewoond geweest zijn evenals dat van het naburige Loosdrecht.

Het zand, dat in de IJstijden in het Gooi was opgestuwd, speelt een rol in de geschiedenis van Kortenhoef. Het vele water, dat van de heuvels afstroomde, verzamelde zich in het bekken tussen de rand van het Gooi en de Vecht, die een wal van stevige klei had afgezet. In dit gebied vormde zich een moerasgebied; dat verlandde tot een veengebied. Later werd daar zoveel turf gestoken, dat het grootste deel weer veranderde in water. De kadastrale minuut van 1827 is in dit verband zeer illustratief (afb. 2).

Een dorpsnederzetting manifesteert zich in de middeleeuwen meestal door de kerk, die boven het landschap uittorent. Dit geldt nog steeds voor de Kortenhoefse kerk. Van verre is het gebouw zichtbaar te midden van de moerasbossen en de plassen. Tijdens de restauratie, die werd uitgevoerd van 1967 tot 1974, kon het gebouw nauwkeurig worden onderzocht, waardoor een inzicht kon worden verkregen in de bouwgeschiedenis.

Geschiedkundige gegevens

Over het gebouw zijn slechts schaarse berichten bekend. In 1380 is er sprake van een kapel, die ressorteerde onder de kerk van Vreeland¹. Vol-

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

¹ *Archief Aartsbisdom Utrecht* 39, 1913, 251.

² *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap Utrecht*, VII, 1884, 228.

gens de Voorloopige Lijst was de kerk gewijd aan de H. Antonius.

Een visitatierapport uit 1593 vermeldt, dat Kortenhoef „heeft een kercke, wel onderhouden, maer noch besmet met d'outaeren”².

In 1640 schijnt de kerk evenwel bouwvallig geweest te zijn, zodat men zich genoodzaakt zag het schip te vernieuwen. De Voorloopige Lijst vermeldt, dat de kerk in 1831 belangrijk werd hersteld. In 1844 werd aan de zuidzijde tegen het koor een catechisatielokaal gebouwd³.

Ter oriëntatie diene, dat het gebied oorspronkelijk behoorde aan het kapittel van Sint-Marie te Utrecht en dat Kortenhoef tot 1819 tot de provincie Utrecht behoorde. Reeds in de 15de eeuw

Afb. 2. De kerk van Kortenhoef en omgeving volgens het kadastraal minuutplan van 1827.

(Tekening Monumentenzorg, P. Meijer)

³ A. C. Fokkema-Siccama, *Restauratie Herv. Kerk Kortenhoef* 1964-1974, 1974, 30.

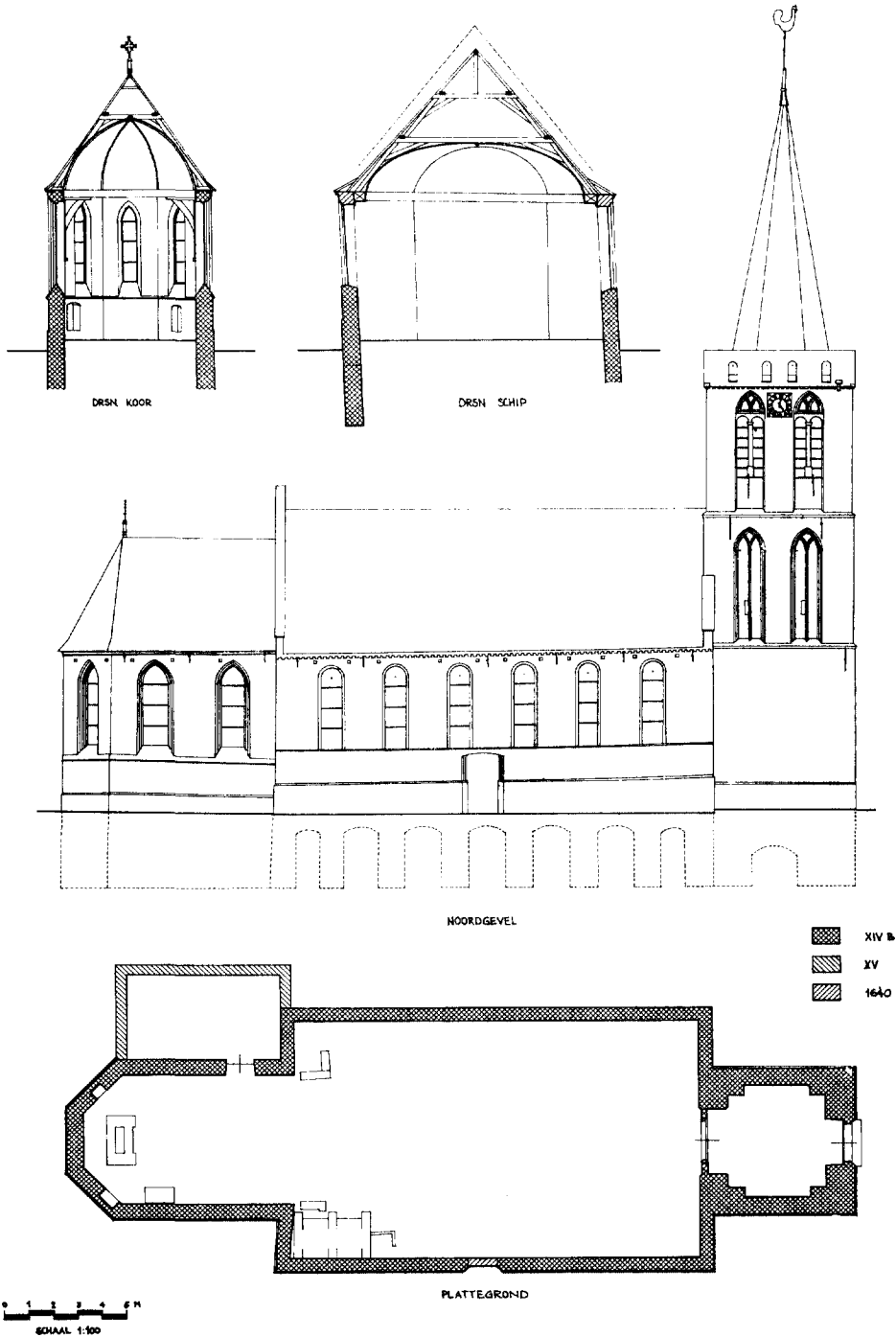
DE HERVORMDE KERK IN KORTENHOEF

Afb. 3. De kerk gezien vanuit het zuidwesten.

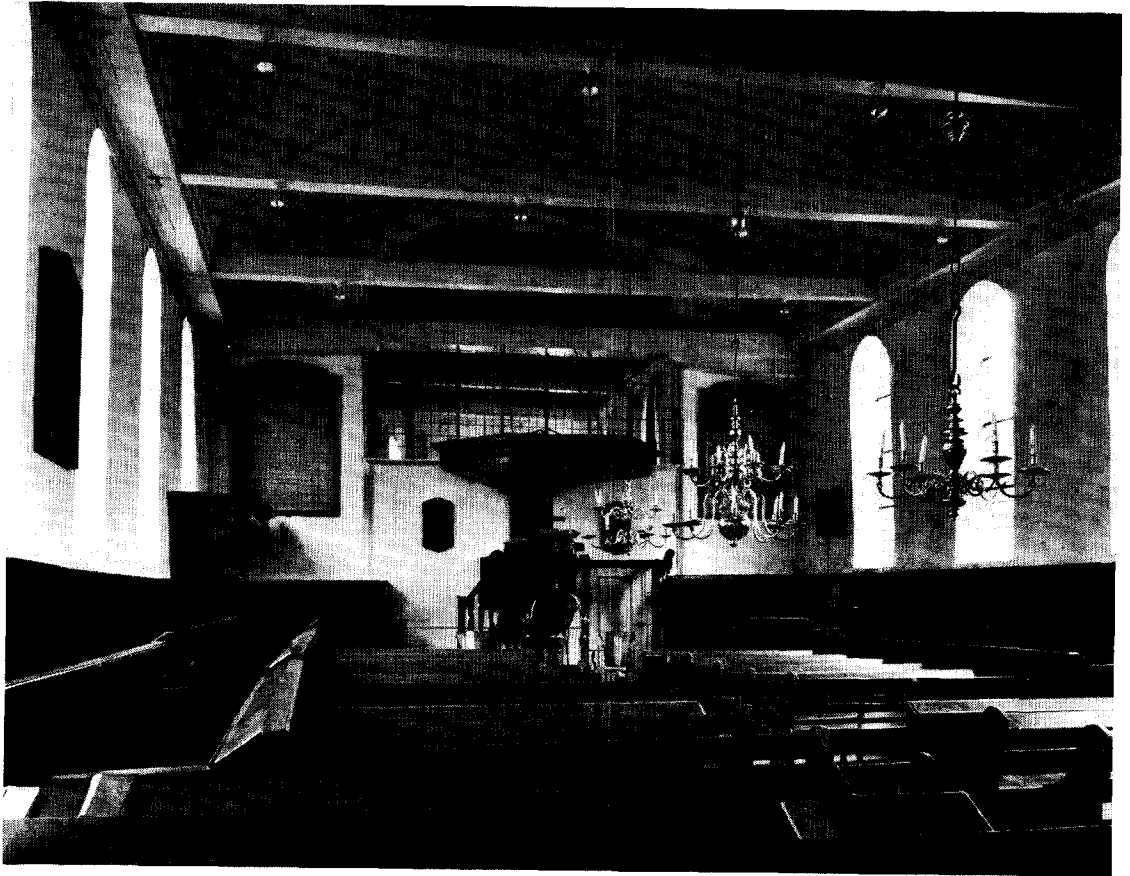
(Foto Monumentenzorg, 1904)

DE HERVORMDE KERK IN KORTENHOEF

Afb. 4. De Hervormde kerk in Kortenhoef. Doorsneden over koor en schip. Aanzicht van de noordgevel van kerk en toren met aanduiding van de fundering. Plattegrond met de opgegraven fundering van hoogaltaar, zijaltaren, sacramentshuis en muurresten van grafkelders.

(Tekening Monumentenzorg J. Roest 1975)

Afb. 5. Het interieur voor de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1975)

is er sprake van vervening, want toen gaf bisschop Rudolph van Diepholt (1423–1455) de Kortenhoevers vergunning turf naar Holland en elders te vervoeren.

Het koor

Het koor heeft als sluiting drie zijden van een achthoek (afb. 4). Steunberen ontbreken. Dit is vermoedelijk het gevolg van de funderingswijze. De vaste zandlaag bevindt zich *c.* 3 m onder het maaiveld. Om de muren te bouwen groef men een sleuf door het veen tot op die zandlaag. Het uitbouwen van steunberen zal hierbij te ingewikkeld zijn geweest. De aanleg van de muren vertoont wel zeer vlakke uitgebouwde hoekklisenen van *c.* 50 cm breed, die niet boven het maaiveld zijn doorgetrokken.

Het koor is opgetrokken in staand verband van bakstenen van het formaat 22,5/23 x 10,5/11 x 4,5/5 cm; 10 lagen = 61 cm. De muren zijn

relatief zeer dun, slechts 2½ steen = *c.* 60 cm. Er zijn kleine stukjes Römer tufsteen verwerkt als hoekblokjes in plint- en waterlijst. De hoeveelheid is te gering om te concluderen, dat de steen afkomstig zou moeten zijn van een voorganger van dit gebouw. Evenwel moet het materiaal wel van sloop afkomstig zijn, omdat het sedert omstreeks 1200 niet meer uit de Eifel werd ingevoerd. In de omgeving van Kortenhoef zijn de dichtstbijzijnde toepassingen van Römer tuf: Loeven, Nederhorst den Berg, Weesp en Muiden.

In de koorluiting zijn zeer smalle spitsboogvensters (afb. 1, 6). Ze zijn 67 cm in de dag en worden aan de buitenzijde omlijst door een profilering bestaande uit drie sprongsgewijs terugvallende bakstenen met afgeschuinde („lepe”) kanten. De vier vensters in de noord- en zuidmuur van het koor zijn 96 cm in de dag. Deze breedte is zo gering, dat er oorspronkelijk nauwelijks een onderverdeling met een stenen mid-

Afb. 6. Het interieur na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1966)

denmontant en een gemetselde vorktracering geweest kan zijn. Eerder kan gedacht worden aan een ijzeren harnas ⁴.

Onder de dakvoet vertoont het metselwerk open kortelinggaten, bewust opengelaten om het aanbrengen van een uitsteeksteiger bij dakreparatie mogelijk te maken. In de zuidoostelijke sluitingswand is binnen een piscinanis gevonden van 56 cm breed en 40 cm diep, compleet met afvoergootje. De huidige hoogte tot de koorvloer toont aan, dat die vloer oorspronkelijk lager lag. Ook werd een dichtgemetselde doorgang naar een voormalige sacristie aan de zuidzijde van het koor gevonden. Die sacristie, waarvan de funderingsmuren werden aangetroffen, werd later tegen het koor gebouwd, waarbij de beide vensters aan de zuidzijde werden dichtgemetseld. Het dak van de sacristie was een van het koordak aflopend les-

senardak. Dit is nog te zien op een gravure uit 1749 naar een tekening van Jan de Beijer. (Verheerlijkt Nederland, Utrecht, nr. 41). In het noordoostelijke sluitingsvak van het koor werd binnen nog een rest van een nis in de muur aangetroffen, verminkt door een later ingebroken uitgang. Aan eveneens later in de muur gebroken holten en gaten kan bouwkundig en kunsthistorisch geen waarde worden toegekend.

De eiken kap van het koor wordt gedragen door spanten, die een houten tonggewelf omvatten ⁵. De daksporen zijn boven het gewelf door twee haanhouten aan elkaar verbonden. De onderdelen zijn gemerkt met getrokken telmerken, waarnaast aan de rechterzijde van de kap een „visje”, een teken bestaande uit twee elkaar kruisende cirkelsegmenten, dat vooral in de 14de

⁴ H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1972, 23.

⁵ H. Janse, „Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland”, *Bulletin K.N.O.B.* 1961, kol. 181-194.

Afb. 7. Laatgotisch pinakelfragment, mogelijk afkomstig van het sacramentshuis, opgegraven in de altaarfundering. (Foto H. Janse 1971)

eeuw werd gebruikt⁶. Bij de restauratie bleek, dat de spanten gesteund hadden op trekbalen met muurstijlen, korbels en sleutelstukken (afb. 6). Bij dergelijke dunne muren was ook niet anders te verwachten, want zonder hoekverstijvingen zou het gebouw onherroepelijk scheef gezakt zijn.

Het koor kan gedateerd worden in de tweede helft van de 14de eeuw en behoort ongetwijfeld tot de kapel, die in 1380 vermeld werd.

In de bodem werd de gemetselde fundering van het hoofdaltaar aangetroffen (afb. 4). Tegen de noordmuur bleek zich een eveneens gemetselde fundering te bevinden, waarop vermoedelijk het sacramentshuis gestaan zal hebben. Tussen de funderingsmuren van het hoofdaltaar werd een zwaar beschadigd fragment van een laatgotisch pinakeltje gevonden, gehakt in Baumberger steen uit Westfalen, hoog 20 cm en met een grondvlak van 13 x 13 cm. Het kan tot het sacramentshuis behoord hebben (afb. 7).

Het schip

Het onderste deel van de muren is opgetrokken van dezelfde bakstenen als het koor. De funde-

⁶ H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 73.

ring van de zuidmuur is een doorgaande muur, die van de noordmuur bestaat uit gemetselde pijlers, waartussen segmentbogen zijn geslagen. Ook hier ontbreken steunberen. Aan de noordzijde werd een dichtgemetselde toegang aangetroffen.

In de muur tussen koor en schip zat boven de latere gemetselde korfboog nog de oorspronkelijke spitsboogvormige triomfboog. Hieruit valt af te leiden, dat het schip gebouwd werd met een spitsboogvormig houten tongewelf. Aan de oostzijde van de toren tekent zich flauw de moet van het middeleeuwse dak af, iets hoger dan het huidige dak.

De ongelijkheid van het funderingssysteem aan de zuidzijde en de noordzijde was wellicht het gevolg van problemen, die zich al bij de bouw in de late 14de eeuw voordeden. Er traden later ernstige verzakkingen op, vooral in de noord-oostelijke hoek van het schip. In de 17de eeuw moest het schip dientengevolge vernieuwd worden, met behoud van de onderste delen van de muren tot ongeveer 2 m boven het maaiveld. Daarboven werd de muur aan noord- en zuidzijde nieuw opgetrokken, met zes rondboogvensters aan iedere zijde. Aan de noordkant kwamen die juist boven de oude gemetselde pijlers; de muurdammen ertussen stonden boven de bogen tussen de pijlers. De krachtverdeling in deze muur was dus zeer slecht.

De nieuwe kap werd gemaakt met gebruikmaking van eiken onderdelen van de oude kap en nieuwe grenen elementen. De dakhelling is vrijwel gelijk aan die van de middeleeuwse kap. Vermoedelijk bleef de kap uit het schip zichtbaar.

Deze verbouwing is uitgevoerd in 1640 zoals bleek uit het jaartal, dat gesneden was in de strijk-balk tegen de triomfboog tussen schip en koor (afb. 6). Het was bedekt door een betimmering, behorende bij het houten tongewelf, dat vermoedelijk in 1831 werd aangebracht. Dat gewelf had oorspronkelijk een lichte blauwgroene kleur. De 17de-eeuwse balken waren donkerrood gekleurd.

Uit de foto's van het begin van de 20ste eeuw blijkt, dat de kerk toen houten vensters had (afb. 3).

Bij graafwerkzaamheden tijdens de laatste restauratie kwam aan weerszijden van de triomfboog de fundering van een zijaltaar te voorschijn. Die aan de noordzijde was verstoord door het maken van een grafkelder in de noordoostelijke hoek van het schip, vermoedelijk in de tweede helft van de 17de eeuw.

Koor en schip waren eertijds gescheiden door een koorhek. Twee vrij ruw gesneden stijlen ervan met renaissance-motieven, één gedateerd 1541, dienden in het begin van deze eeuw als stijlen van de afscheiding van de uurwerkkamer in de toren. Bij de restauratie van 1922 keerden ze terug naar de afscheiding tussen koor en schip en kregen toen een plaats ter weerszijden van de deur naar de als consistorie ingerichte koorruimte. Nu staan beide fragmenten in het koor (afb. 6). Hoewel minder van artistieke kwaliteit kan een verwantschap gezien worden met het koorhek te Abcoude, dat in dezelfde tijd werd gemaakt.

De toren

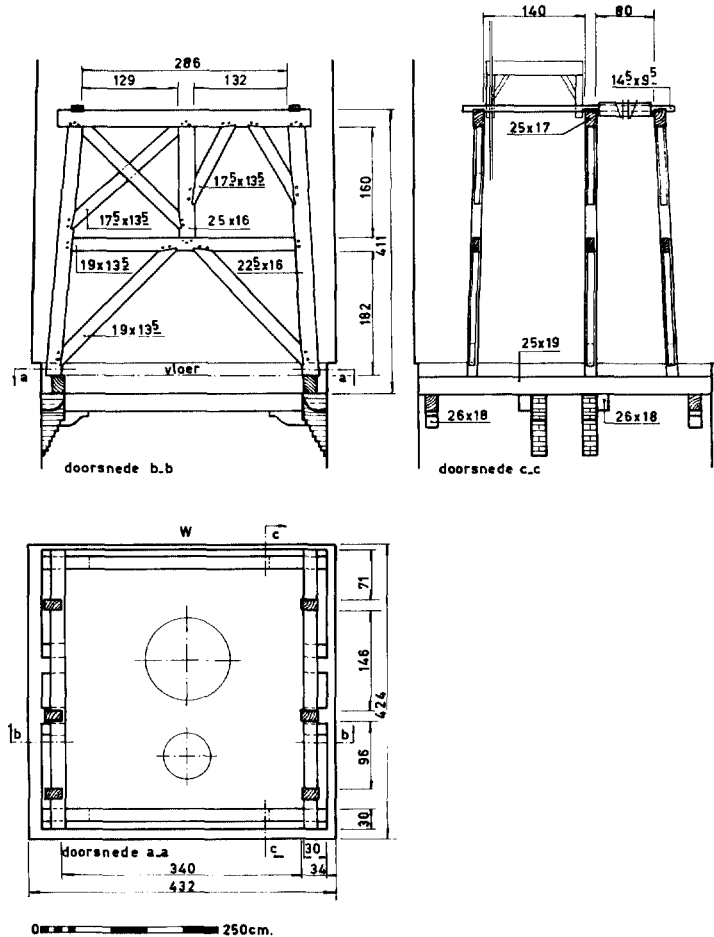
Ook de toren is opgetrokken van dezelfde baksteen als het koor en het middeleeuwse schip. De muren zijn ook hier relatief zeer dun. De toren behoort met de kerk tot één ontwerp en

zal aan het einde van de 14de eeuw gebouwd zijn.

Op de gravure naar Jan de Beijer is rond de voet van de torenspits een lage gemetselde balustrade te zien met hogere hoekpinakels. Op foto's uit het begin van de 20ste eeuw (afb. 3) ontbreekt die balustrade, die in de tweede helft van de 19de eeuw verdwenen schijnt te zijn.

Volgens een mededeling in het dossier berustend bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is boven in de derde geleding van de toren van steen gevonden met het jaartal 1650.

De klokkestoel is in de huidige vorm uit de bouwtijd van de toren (afb. 8). Dit valt onder meer af te leiden uit de speciaal voor de draagbalken van de klokkestoel uitgetande consoles, in het verband met het metselwerk van de torenmuur aangebracht. Van deze stenen muurconsoles bevinden zich er twee aan de noordzijde en twee aan de zuidzijde. Gelijktijdig zijn aan noord- en

Afb. 8. Eikehouten klokkestoel in de toren van de Hervormde kerk in Kortenhoef. De later aangebrachte schoren en kruisschoren zijn weggelaten. (Opmeting en tekening Monumentenzorg, H. J. van Nieuwenhoven, 1975)

†AVE†GRACIA†
 PLENA†DOMINUS†
 †TECUM†AMEN†

Afb. 9. Het volledige randschrift van de 14de-eeuwse torenklok met de beginwoorden van het Wees Gegroet: AVE GRACIA PLENA DOMINUS TECUM.

zuidzijde twee keer twee korte en twee keer twee langere houten consoles aangebracht. De stoel zelf bestaat uit een drietal jukken, welke gekoppeld zijn door twee doorgaande balkjes. De stoel is geheel van eikehout en voorzien van merken, die met een bijl zijn aangebracht. Bij latere reparaties of verbeteringen werden ook merken aangebracht met de guts. Bijna de gehele stoel is in elkaar gezet met getoogde pen-en-gat verbindingen. Er zijn twee klokken. De kleine hangt aan een rechte luidbalk, de grote heeft een stalen krukas en een stalen luidwiel.

De kleine klok heeft een diameter van 66,5 cm (afb. 9, 10). Tussen twee ringen aan de bovenzijde en twee aan de onderzijde staat:

+ AVE + GRACIA + PLENA + DOMINUS +
 TECUM + AMEN +

Een jaartal ontbreekt. De langgerekte vorm van de klok maakt een datering in de 14de eeuw waarschijnlijk. Het lettertype van het randschrift is niet in strijd met deze datering⁷. De klok zou dus direct bij de bouw van de kerk aangebracht kunnen zijn. Er is verwantschap met het lettertype van de klok te Woudenberg. Over de gieter is in beide gevallen niets bekend, maar hij zou in Utrecht gewerkt kunnen hebben.

De grote luid- en slagklok heeft een diameter van 121 cm. Tussen twee randen eenvoudig bladornament staat het volgende opschrift:

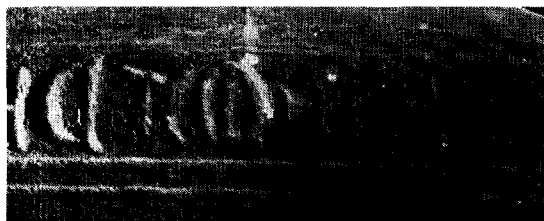
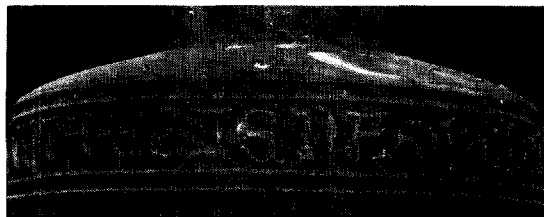
regel 1: VERBUM.DOMINI.MANET.IN.AETERNUM +
 IOHANNES.DOP.ME FECIT + PETER.VANDER.LEEV.
 SCHOVDT +

regel 2: HENRICK.HEINRICKSEN.DE.IONGE BVER-
 MEESTER + HEINRICK IANSEN CLAERBOLT KERCK
 MEESTER 1641 +

De in het opschrift vermelde punten zijn bloemetjes. Zij vormen de afscheiding tussen de woorden. De als + aangegeven tekens zijn grotere bloemen, bedoeld als punten of komma's.

Op de flank van de klok staan twee wapens.

⁷ De datering van het klokopschrift van de kleine klok danken we aan de vriendelijke medewerking van

Afb. 10. Vier detailopnamen van het opschrift op de laat 14de-eeuwse torenklok.

(Foto's H. J. van Nieuwenhoven, 1975)

Het wapen aan de oostzijde is 12,5 cm hoog en 11,5 cm breed. Het is het wapen van Van Reede gevierendeeld met Oem van Wijngaerden en over alles heen als hartschild Vreeland. Het wapen aan de westzijde heeft dezelfde maten en is het wapen van Kortenhoef. Godard van Rede van Nederhorst, Cortenhoef en Vreeland, geb. 30 september 1588, overl. 25 juni 1648, was voor de eerste maal gehuwd met Emmerentis Oem van Wijngaerden Gerritsdr., voor de tweede maal met Catrijna van Utenhove († 1635). Hij liet het kasteel Nederhorst verbouwen in zijn huidige vorm en was ambassadeur op de vredesonderhandelingen te Munster.

dr. J. L. van der Gouw, door bemiddeling van Th. van Straalen.

Van de gieters Johan (Jan Adrianussen) Dop en zijn zoon Adriaan Dop is niet veel bekend. Johan Dop heeft in de jaren 1641–1663 een zestal klokken gegoten. Hij zou een werkplaats te Blauwkapel hebben gehad. De klokken bevinden of bevonden zich te Kortenhoef (1641), Overlangbroek (1659), Baambrugge (1651) Laren-N.H. (1656, in 1943 verloren gegaan en na de oorlog hergoten), Huizen–Hervormde kerk (1659), Werkhoven (1663, eveneens in 1943 verloren gegaan). Er resten ons dus nog vier klokken van deze gieter, die verwant was aan de klok- en geschutgieter Aelt van Meurs. Tevens is van hem een vijzel uit 1628 bekend.

Van Adriaan Dop is maar één klok bekend, die zich in Brielle bevindt en in Rotterdam is gegoten. Van hem zijn verder bekend een tafelschel uit 1682 en een vijzel uit 1694. De Dops zullen waarschijnlijk in hoofdzaak hun brood verdiend hebben als geelgieters.

De twee klokken van Kortenhoef hebben de tweede wereldoorlog overleefd. Ze zijn beide geïnventariseerd, waarbij de grote klok werd gemerkt met 7/C126 en in de tijdelijke bergplaats te Spijk nog werd voorzien van de P (van Prüfung). Het cijfer 7 duidt de provincie aan. De grote klok blijkt de Prüfung te hebben doorstaan en is voor Kortenhoef behouden gebleven. De kleine klok werd gemerkt met M 7/31. De M hield terecht in, dat het hier een als monument aangeduide klok betrof, welke niet uit de toren verwijderd mocht worden ⁸.

De toren zal ongetwijfeld reeds vroeg een uurwerk hebben bezeten. Het is niet meer na te gaan, of het uurwerk, dat in 1923 werd vervangen, het eerste is geweest. Er was één wijzerplaat, op halve hoogte van de torenromp aangebracht en voorzien van één uurwijzer (afb. 3). De bevolking kon slechts in het voorbijgaan de klok zien. Er was echter geen sprake van, dat men van enige afstand in het langgerekte dorp de torenklok kon waarnemen.

Vergelijkingen

Hoewel Kortenhoef oorspronkelijk onder Vreeland ressorteerde is er ogenschijnlijk weinig over-

eenkomst tussen de beide kerken. Vreeland heeft een rechtgesloten koor. Evenwel had de kerk voor het einde van de 14de eeuw een veelhoekig gesloten koor, dat ook erg kort was en waarschijnlijk in 1333 gebouwd was ⁹. De steenformaten van de 14de-eeuwse kerk van Vreeland komen overeen met die van de kerk van Kortenhoef.

De in 1907 gesloopte kerk van Ankeveen was van dezelfde vorm als die van Kortenhoef. Ook hier ontbraken steunberen.

Kortenhoef als voorbeeld van een 14de-eeuwse dorpskerk

De kerk van Kortenhoef is één van de schaarse voorbeelden van een weinig veranderde dorpskerk uit het einde van de 14de eeuw, die we in Nederland nog kunnen aanwijzen. De omvang is nog immer de oude, alleen de opbouw van het schip werd gewijzigd. Er zijn in minder welvarende delen van Holland en Utrecht nog wel enkele kerkjes aan te wijzen, die in de loop der eeuwen weinig verandering hebben ondergaan, maar die zijn uit latere perioden. Vooral het verhoudingsgewijs kleine koor is opvallend. Andere 14de-eeuwse kerken werden uitgebreid, omdat de bevolking toenam en de laat-middeleeuwse liturgie ook steeds meer ruimte nodig had. In Kortenhoef kan men waarnemen hoe de eenvoudige 14de-eeuwse dorpskerk er uit heeft gezien. Men moet zich het hoofdaltaar, het sacramentshuis en de beide zijaltaren in de ruimte voorstellen om een compleet beeld op te roepen.

De geïsoleerde ligging van het dorp had tot gevolg, dat het verwoestende oorlogsgeweld uit de perioden 1572–'78 en 1672–'73 aan het dorp zijn voorbijgegaan.

De restauratie van 1921 tot 1924

De voortgaande verzakkingen van het schip en de toren bleven problemen opleveren. Vooral de toren, sedert de Franse tijd eigendom van de burgerlijke gemeente Kortenhoef, baarde de bestuurders zorgen. Reeds in 1908 maakte de architect J. F. L. Frowein een plan voor verbetering van de toren. De uitvoering van dit plan werd door de Eerste Wereldoorlog onmogelijk

⁸ Voor de beschrijving van de klokken zijn geraadpleegd: G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden*, vierde stuk, Amsterdam 1900, 37. *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, V, 1, Utrecht 1921, 234–235. P. C. Bloys van Treslong Prins en J. Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Nederland*, IV,

Utrecht 1930, 39. *Klokkeninventarisatie 1942–1943*, archief RDMZ. D. A. Wittop Koning, *Nederlandse vijzels*, 1953, afb. 41. J. W. C. Bezemer, C. N. Fehrmann, A. Lehr, *Klokken en klokkengieters*, 1963, 207–210, 235 en 300–301. A. J. G. Verster, *Koper en brons van voorheen*, 1966, 101, afb. 39.

⁹ *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1965, 65*.

gemaakt. In 1920 werd door architect A. A. Kok opnieuw een plan gemaakt voor herstel van de toren.

In 1921 waren de problemen met de verzakkende toren zo groot, dat moest worden ingegrepen. Het torenlichaam helde 65 cm naar het zuiden en 12 cm naar het oosten en is bij de voorbereidende werkzaamheden nog 10 cm meer naar het zuiden omgegaan. De funderingsmuren waren, zoals ook bij het schip het geval was, van zeer zachte steen, zonder mortel gestapeld. Ook hier zijn hoekpijlers, waartussen onder het maaiveld spaarbogen zijn aangebracht.

Na de vernieuwing van de fundering heeft men de toren aan de noordkant laten terugvallen, zodat de helling naar het zuiden met 30 cm was verminderd. Ook de spits werd rechtgezet. De totale kosten waren ongeveer f 38 000. Hiervan werd 50% aan Rijkssubsidie verleend.

De muren van toren en kerk-schip werden van elkaar gescheiden. De westmuur van de kerk werd vrijwel geheel vernieuwd. De toren kreeg de hoge gemetselde balustrade, die nu nog aanwezig is. Er kwam een nieuw mechanisch uurwerk van de firma B. Eysbouts te Asten. Men bracht drie nieuwe wijzerborden aan vlak onder de balustrade boven de galmgaten, met uur- en minutenwijzers.

Ook met de fundering aan de noordzijde van het schip was het weer niet best gesteld en ook verder vroeg de kerk om voorzieningen. Ook hiervoor maakte architect Kok een plan. De kerkvoogdij vroeg subsidie voor het herstel en sloot een begroting bij van f 20 000. Architect K. P. C. de Bazel, lid van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, vond de begroting veel te hoog, hetgeen gedeeltelijk het gevolg was van het herstel van de toren en dat moest de gemeente Kortenhoef maar verrekenen. Het koortje achtte De Bazel van redelijke kwaliteit, maar het kerk-schip vond hij onbelangrijk. Daarom was subsidie niet gewettigd. Uit de bijgevoegde begroting weten we wel wat er ongeveer gedaan is in 1924.

SUMMARY

The church in Kortenhoef, a village situated in the marshy area at the foot of the glacial ridge in the region of het Gooi, was built entirely of brick at the end of the fourteenth century. The wagon-vaulted choir and the towers date from that period, but defects in the foundation made it necessary to rebuild most of the nave in 1640. Restorations were carried out in 1921-1924 and in 1967-1974, mainly because of similar defects.

Er kwam een ongewapende betonbalk over de gemetselde funderingspijlers aan de noordzijde, de 15 houten vensters werden vervangen door glas-in-lood en dichtgemetselde vensters in het koor werden geopend. De sacristie aan de zuidzijde was al eerder afgebroken, dus konden ook daar de vensters weer open worden gemaakt. De gepleisterde zones onder de vensters werden weer schoon metselwerk.

De plannen van Kok geven merkwaardige klaverbladvormige vensters en een nieuwe kap in het schip aan. Gelukkig is daaraan geen uitvoering gegeven¹⁰.

De restauratie van 1967 tot 1974

In het begin van de jaren zestig was het nodig de dakbedekking te vervangen door een tijdelijke afdekking. Ernstige aantasting van de grenen delen van de 17de-eeuwse kap door boktor werd tot staan gebracht.

In 1966 deden zich weer ernstige verzakkingsverschijnselen voor aan de noordzijde van het schip, nu vooral bij de toren. De spanningen waren zo groot, dat het glas-in-lood bol ging staan en de ruitjes knapten. De oplossing van het probleem werd gevonden door de ruimten onder de bogen in de fundering vol te storten met beton, zodat de muur nu weer draagt op een doorgaande fundering op het vaste zand. Verder kreeg het gebouw een algehele opknappbeurt. De 19de-eeuwse afscheiding tussen schip en koor werd verwijderd (afb. 5, 6). Daardoor ging het koor als consistorieruimte verloren. Om weer enige nevenruimten te scheppen is in omvang en massa weer de oude sacristie herrezen.

De werkzaamheden werden uitgevoerd onder leiding van architect E. H. Weber te Amsterdam door de aannemers Valkenburg te Nigtevecht.

De toren behoefde geen restauratie, althans niet in constructieve zin. Normaal onderhoudswerk blijft natuurlijk altijd noodzakelijk.

This is one of the few surviving examples of an almost unmodified village church from the end of the fourteenth century in The Netherlands. The tower has two bells, one dating from the end of the fourteenth century and the other from 1641.

¹⁰ Deze gegevens zijn ontleend aan de dossiers, foto's en tekeningen in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

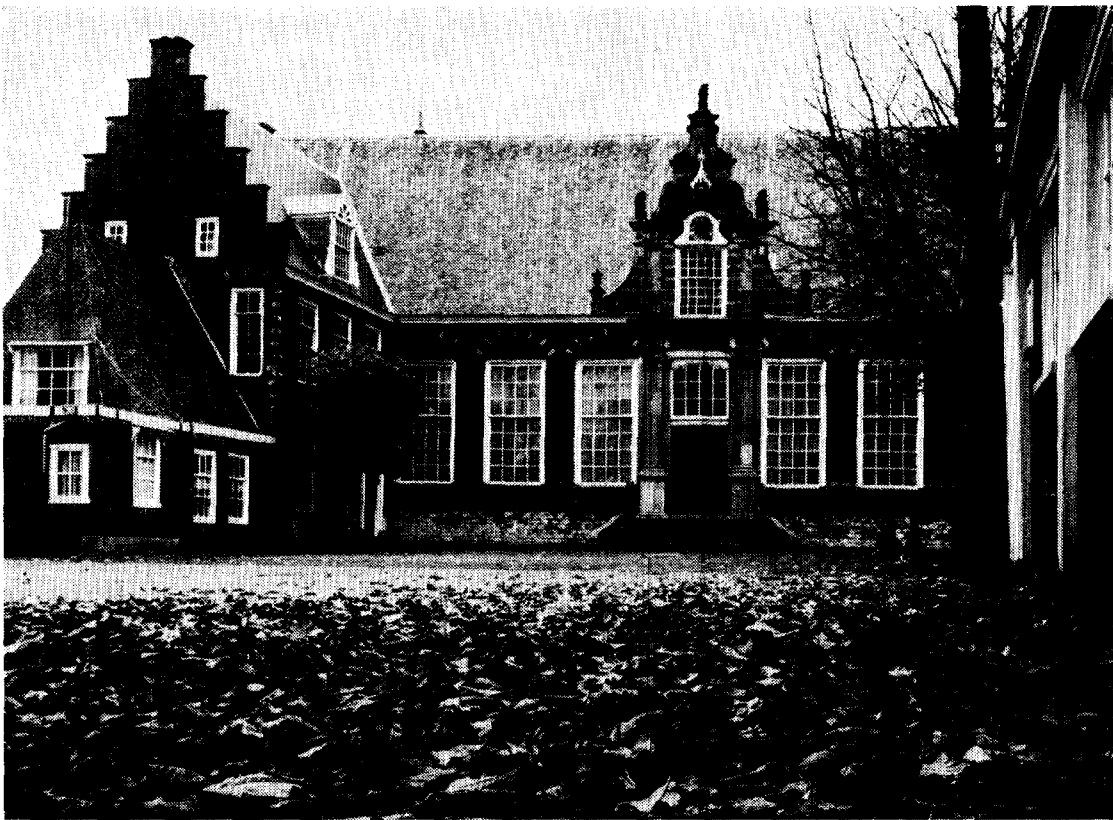
DE MAATSCHAPPELIJKE BETEKENIS VAN HET MONUMENT

L. C. RÖLING

De formulering van de maatschappelijke betekenis van het monument moet samen te vatten zijn in één zin. Als alle aspecten belicht worden kan je er een boek over schrijven. De meeste argumenten zullen de medestanders onderschrijven en die argumenten zullen niet nieuw voor ze zijn, terwijl de „schrijftafel slopers”, de „vernieuwers” en onverschilligen er niet door van gedachten veranderen. Moeten er nog mensen in dit bulletin worden overtuigd? Pleidooien voor het handhaven van de structuur van steden en dorpen en een respectvolle omgang met de monumenten

zijn helaas nodig in de lektuur voor planners en architecten en behoren in de blaadjes van bankiers en beleggers. Toch kun je direkt al veel over de maatschappelijke betekenis van het monument leren van die beleggers. De meeste lenen hun status van de historische omgeving en vestigen zich met hun nieuwe hoofdkantoren vornaam aan de Herengracht of Grote Markt. Betrouwbaarheid straalt af van het statige oude gebouw en dat het toevallig ook nog mooi is en merkwaardig funktioneel is meegenomen.

Maar hoe komt het dat zoveel oude gebouwen

Afb. 1. De monumenten als historische plek: Op deze stoep riep Ripperda de verzamelde schutters toe „Zoekt gij den Hopman: hier is hij”, toen in 1573 de spanjaarden naar Haarlem oprukten en men niet wist of men de poorten moest sluiten omdat men geen militaire leider had.

Afb. 2. Voorbeeld van een historische stedelijke structuur: Men mag mede de oude straatpatronen en gebouwen daaraan niet slopen, omdat bij de huidige bouwtechniek en met huidige bouwvoorschriften dit soort fijnmazige en intieme stadsstructuur niet meer te maken is. De als weldadig ervaren stadspatronen zijn letterlijk onvervangbaar.

soliditeit en vertrouwen uitstralen — hoe komt het dat je je in vele oude stadjes en dorpen thuis en veilig voelt — hoe komt het dat een oude boerderij het landschap verfraait en intensiveert en „er hoort” — hoe komt het dat we oude molens willen „beschermen” en zendmasten, silo's en hoogspanningspalen willen maskeren. Hoe komt het eigenlijk dat de dijkhuizen in een grote harmonie aan de dijk werden gebeeldhouwd in de tijd dat dijken met kruiwagen en spade werden gemaakt en een overstroming een ramp was, en nu de dijken mechanisch worden gemaakt en bij dreiging met groot materieel kunnen worden beschermd, nieuwe huizen los en lelijk naar achter de dijk worden verwezen op een opgespoten dood gemaakt stuk land.

We zijn, denk ik, in ons hele leven aan het verknippen (specialisatie tot het absurde in alle takken van werken en leven). Dat er samenhang is en moet zijn (het huis dat aan de dijk groeit —

de molen die hoog de wind vangt en diep het water op moet malen), wordt verloochend en deze toch al niet te keren ontwikkeling kreeg een planologische onderbouw door de „moderne” architectuur die als uitgangspunt koos: het opsplitsen van functies en het scheiden van werken, wonen, verkeer en recreatie. De levensverwoestende tendens tot desintegratie werd tot doel verheven — de tot verknipt zijn gedoemde moderne mens wordt ook door z'n omgeving geestelijk gevierendeeld. Het wordt ook wel moeilijk. De informatiestroom is zo onstuitbaar dat je moet afstoppen. De zogenaamd voor ons gemak ontdekte automobiel verknipt het landschap en is een voortdurende dreiging voor het leven, verpest de atmosfeer en zorgt dan bovendien nog dat alles zover van elkaar verwijderd is dat het gezin meer gescheiden is dan ooit, de baas van de zaak voortdurend „op de weg” is en op tijd komen niet meer hoeft (file — kon m'n wagen niet kwijt). De relatie met het dagelijks werk is voor weinigen nog vreugdevol en de laatste der mohikanen — de boer — zit hoog op een stinkende traktor, in een broeiwarme combine of melkt z'n koeien door het omdraaien van een knop.

Het sluimerend verlangen naar het „echte”, het oude, het ambachtelijke, wordt gekocht als letterbakken uit de handzetterij, nagemaakte vormbakken uit de steenfabrieken, sigarenmakersplankjes en slordig gesneden speculaasvormen. Het gezellige bruine café heeft plastieke fuchsia's en geraniums in de bloembak boven z'n imitatie-pui. Het enige dat vroeger gemeengoed was is nu de grootste (kostbaarste) luxe geworden: frisse lucht, stilte, en naar brood smakend brood.

Voor we al te treurig worden, moeten we bedenken dat althans in Nederland eindelijk iedereen een enigszins fatsoenlijk huis heeft, de woonomstandigheden zijn oneindig veel beter dan in „de goede oude tijd”, schrijnende armoede is niet meer algemeen en voor het eerst kan iedereen toekomen aan het genieten van schoonheid van stad en land — of dit nu is als sportvisser, of winkelend op een eindelijk voor bijna ieder vrije zaterdag. Met alle verbeteringen en met alle bedreigingen leven we in een turbulenter wereld dan ooit tevoren. De verschillende houvasten (van geloof tot het vak van de vader) ontbreken en de veranderingen gaan nu sneller dan de menselijke geest kan verwerken op bijna elk gebied; tijd om in smaak te wennen of een traditie te vormen ontbreekt, de veranderingen zijn je steeds vóór en worden tot doel verheven, nieuw-

Afb. 3. Verscheidenheid door individuele behandeling van dezelfde bouwopgave: De oostsluis in Spaarndam, een rij van dezelfde huizen die allemaal net zoveel verschillend zijn dat een hele boeiende straat-gracht-havenwand ontstaat.

heid en originaliteit zijn belangrijker dan schoonheid en bruikbaarheid: een nog duidelijker voorbeeld is het absurd snelle reizen — 's middags in het vliegtuig en 's avonds in Amerika stopt af en geeft niet de rust van de acclimatiserende reis per stoomboot. Vroeger vergden veranderingen in dorp of stad tenminste een generatie en als het sneller ging was dit zo ingrijpend dat het in de kunst werd opgemerkt (b.v. de schilderijen van Breitner). Nu is het denkbaar dat als je na een jaar of 10 eens terug komt in je geboortedorp het niet meer herkenbaar is. Zonder overdrijving het is vaak echt voor meer dan de helft veranderd, vernieuwd en meestal verlelijkt. Moord- en brandschreeuwen over de oorlogschade: Utrecht en sommige plekken van Amsterdam zien er gebombardeerder uit dan menige nederlandse stad na de oorlog.

Eén van de zeer belangrijke maatschappelijke betekenissen van de monumentenzorg is het wa-

ken dat de mens z'n bouwvast niet teveel verliest en dat als hij na jaren in een vroegere woonplaats terugkeert er nog iets te herkennen valt.

Het is weer de vertrouwdheid waar het monument voor zorgen moet maar nu in een intiemere en meer de ziel verzorgende vorm dan bij de bank die van het monument z'n kredietwaardigheid leende.

Behalve de behoefte aan continuïteit, waardoor de mens gewoon meetbaar gebaat is bij het handhaven van een bestaande vertrouwde omgeving zijn de oude gebouwen dikwijls zo godvergete mooi. Die schoonheid is te verklaren uit een traditie die maakte dat een eindeloos verfijnings- en verbeteringsproces de vorm bracht die nu voor ons overbleef, maar die ook te maken heeft met het feit dat het hier ging om hoogwaardig handwerk in een tijd dat men z'n vak met hart en ziel beoefende — in een tijd dat creativiteit minder uitingsmogelijkheden had en zich dus

Afb. 4. De Grote- of St.-Bavokerk in Haarlem: Deze al door Geerten tot St.-Jans geschilderde kerk is als monument van menselijk scheppen (cultuur-historisch) even belangrijk als de schilderijen van de grote schilders, is voor ieder toegankelijk „kunst op straat”.

meer op het werk dat men deed konsentreerde en bovendien geleid werd door mensen met een artistieke betekenis als Vermeer, Breughel en Jeroen Bosch. (Hendrick de Keyser en Lieven de Key waren als kunstenaar van hetzelfde nivo als de schilders uit die tijd). In een tijd dat men meende dat God zelf welgevallig toekeek als men hem in gebouwen eerde en men bovendien aan Gods welgevalligheid de grootste betekenis gaf kregen die gebouwen wat meer „inhoud” dan een kantoor of bejaardenhuis dat neergezet wordt door mensen die daarmee geen ander doel hebben dan een twijfelachtig „de schoorsteen moet roken”. Dat die vroegere met heviger intentie gebouwde gebouwen nu een de mens verheffende en bevestigende werking

Afb. 5. De status van het oude gebouw: Op de Gedempte Oude Gracht in Haarlem leent de bankier of belegger z'n statigheid en betrouwbaarheid van het voorname gebouw in een historische omgeving.

hebben die soms iets uitstralen over „de zin van het leven” is voor de gekwelde en twijfelende mens van nu een belangrijke maatschappelijke betekenis van het monument. Heel duidelijk is het belang van het monument als leermeester in de geschiedenis, soms zich manifesterend in één gebouw, soms in een reeks van gebouwen waar de ontwikkeling van jaren wordt weerspiegeld. Het betreden van historische grond, het je in dezelfde straat als verre voorvaderen weten, de verhalen der geschiedenis kunnen toetsen en aanwijzen aan bestaande tastbare gebouwen en door die geschiedenis veranderde gebouwen past in de alles met alles te maken hebbende noodzaak onze monumenten te koesteren. Maar bovendien zijn de oude gebouwen een leermeester voor de bouwers van nieuwe gebouwen. Van architect tot metselaar en van stedebouwer tot timmerman kunnen we leren van het vroegere vakmanschap en van de door eeuwen gegroeide vormen en ruimten. Daarenboven is de mens oneindig verschillend en zijn de gebouwen door de jaren heen steeds verschillend; de door allerlei omstandigheden en door voorschriften gestimuleerde nivellering van de gebouwen van nu (zelfde deuren, zelfde hoogten, uitzicht op dezelfde straatjes) wordt nog enigszins gevarieerd door de nog aanwezige oude gebouwen. Bovendien wijzen de vroeger gebouwde huizen en straten op het belang van kleine individuele verschillen

waar vroeger het bouwen een handwerk was, waar het bouwproces langzamer verliep en waar de ambachtsman toch kleine persoonlijke details en verschillen in een overigens zelfde reeks gebouwen bracht is de moderne bouwwijze zo dat 100 dezelfde huizen echt beleemaal hetzelfde zijn.

De oude gebouwen zorgen niet alleen — door er te zijn — dat ons gebouwen-bestand gevarieerd is maar door het voorbeeld van die verscheidenheid leren ze ook de noodzaak en het belang van gevarieerdheid in onze omgeving. Waar het langzaam gegroeide niet is te overtreffen en daarom niet vernietigd mag worden leert het gegroeide ons ook de tekortkomingen van latere technieken (zeer zwartgallig gedacht maar helaas toch wel door bewijzen gestaafd lijkt de saneringswoede ernstig gevoed door de ervaring dat de nieuwe wijken niet tegen de oude stad opkunnen — dan moet die oude stad maar verdwijnen, dan is er geen vergelijkingsmateriaal meer).

Waar we ons veel zorgen maken over de spreiding van cultuur, het verlagen van drempels in bibliotheken, schouwburgen, musea en Concertgebouwen, het subsidieren van allerlei middelen om de „kunst aan het volk” te brengen is het monumentenbestand een van de meest democratische vormen van kunstspreiding en cultuurbeleid. Met de monumenten breng je in de meest letterlijke vorm „de kunst op straat”.

NOG EENS DE RESTAURATIE VAN BUITENHOF 37 EN 38 TE 'S-GRAVENHAGE

Nadat de beschrijving van de restauratie van de panden Buitenhof 37 en 38 te 's-Gravenhage in het Bulletin werd opgenomen¹ is onlangs ook de restauratie van Buitenhof 35 met de schildrijengalerij van Prins Willem V gereedgekomen en aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter beschikking gesteld.

Intussen heeft het praesidium van de Tweede Kamer goedgevonden, dat de genoemde galerij, wanneer de Kamer daarover niet wenst te beschikken, medegebruikt zal mogen worden door de Rijksinspecteur voor de Roerende Monumenten voor het tentoonstellen van schilderijen uit Rijksbezit. Overeengekomen werd, dat de conservatrice Oude Kunst, Mevrouw dra. B. Breninkmeijer-de Rooy, mede zou adviseren over de inrichting van de schildrijengalerij en nevenruimte, hetgeen als een voortzetting kan worden beschouwd van de adviezen uitgebracht door de wetenschappelijk medewerkster van de Rijkscommissie voor de Musea, Mevrouw dra. O. L. Bouma, voor de keuze van de behangsels en verkleuren in de gebouwen Buitenhof 37 en 38, thans „de Vijverhof” gedoopt door de Tweede Kamer.

Omtrent de in mijn vorig artikel gedane mededeling, dat het in vroeger eeuwen veel voorkwam dat men gevels verfde, kan nog worden gewezen op de rood gekleurde baksteen van de panden Houtweg 3, Hooikade 3, Westeinde 18 en Burg. Patijnlaan 34 te 's-Gravenhage (de laatste gevel kan eerst na 1890 gekleurd zijn). Maar ook elders in het land treft men nog allerwegen rood gekleurde gevels aan, o.a. in Leeuwarden, Harlingen, Workum, enz. Tijdens de restauratie van het huis Bartholotti aan de Herengracht, het Huis

met de Hoofden aan de Keizersgracht te Amsterdam en het kasteel Coevorden werden de gevels weer van de oude oranje rode kleur voorzien. Voorts zij hier nog vermeld, dat in 1954 aan de oostgevel van de westvleugel van kasteel Westhove te Oostkapelle na het verwijderen van een latere vóórmetseling oud middeleeuws muurwerk tevoorschijn kwam, dat rood gekleurd was en van opgeschilderde witte voegen was voorzien, welke niet met de echte voegen overeenkwamen. Hetzelfde was het geval — maar nu in het interieur — met de gekleurde baksteen friezen en nisomrandingen in schip en koor van de Hervormde kerk te Brouwershaven².

Uit de studie van H. Phleps over het kleuren van bouwwerken³ weten wij, dat het op deze wijze beschilderen van gevels reeds door de Romeinen bedreven werd. Van het voortzetten van een romeinse traditie zal men bij ons echter niet kunnen spreken omdat de baksteenfabricage eeuwen lang in onbruik raakte, hoogstens van een navolging van enkele nog omstreeds de 10de eeuw bewaard gebleven romeinse voorbeelden.

Wel meende Phleps, dat de methode om metselwerk te versieren met figuren van anderskleurige stukjes steen door de Romeinen via Keulen en Trier naar het noorden is overgebracht. Daaruit zou o.a. de versieringsmethode zijn voortgekomen om bakstenen gevels te verlevendigen door middel van in ruiten of kruizen aangebrachte groen verglaasde baksteenkoppen. Dergelijke figuraties werden in de Middeleeuwen langs de gehele Noordzeekuststreek, waar steen uit zee-klei gebakken werd, toegepast. Men vindt ze zowel in Engeland als in Nederland en Noord Duitsland.

H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE

¹ H. De Lussanet de la Sablonnière, „De restauratie van Buitenhof 34 tot en met 38 te 's-Gravenhage ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal”, *Bulletin K.N.O.B.* 74 (1975) 97-126.

² H. de Lussanet de la Sablonnière, „De kerk te Brouwershaven”, *Bulletin K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), kol. 115-138.

³ H. Phleps, *Die farbige Architektur bei den Römern und im Mittelalter*, Wasmuth, Berlin 1930; W. Bornheim gen. Schilling, „Fugenmalerei im Mittelalter”, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 19 (1961) 5-21.

KNOB

VERSLAG VAN DE EXCURSIE EN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 21 FEBRUARI 1976 IN DE ST.-JACOBUSKERK AAN DE PARKSTRAAT TE 'S-GRAVENHAGE

De laatste jaren (1974: Dordrecht; 1975: Amsterdam) doet zich de merkwaardige ontwikkeling voor dat de in de winter gehouden vergaderingen en excursies van de Bond een veel groter aantal belangstellenden trekken dan de toch in klimatologisch opzicht verkieslijker zomerbijeenkomsten. De in Den Haag gehouden wintervergadering trekt deze lijn door en zo kan op 21 februari 1976 voorzitter mr. dr. L. de Gou in de immense ruimte van de Nieuwe Kerk aan het Spui ruim 360 leden en introducés een welkom toeroepen. Na een kort begroetingswoord van mr. T. Landheer als vertegenwoordiger van de Stichting Nieuwe Kerk, die het beheer over het gebouw voert, geeft de architect E. A. Canneman, die tezamen met zijn collega Phil. Bolt met de leiding van de restauratie is belast, een uiteenzetting van de geschiedenis van deze, speciaal voor de Hervormde eredienst door Pieter Noorwits ontworpen kerk, waarvan de bouw in 1658 gereed kwam. In het kader van de restauratie is de prachtige, open kap, die door een later aangebrachte gewelfbeschieting aan het oog was onttrokken, weer zichtbaar gemaakt. In verband met de toekomstige bestemming als cultureel centrum was het een gelukkige omstandigheid dat door het verdiepen van de zich onder de vloer bevindende grafkelders ruimten voor vestiaires en buffetten konden worden ingericht. Na een rondwandeling door het kerkgebouw worden de aanwezigen volgens een straf organisatieschema verdeeld in groepen van 160 en 200 personen. De eerste groep, weer onderverdeeld in vier ploegen van 40, marcheren in snel tempo, aangevoerd door vier met de historische binnenstad van Den Haag uitermate goed bekende gidsen, waarvoor de heren Rosenberg, Herpel, Van der Klooster en Van der Mast zich met enthousiasme beschikbaar hebben gesteld, naar het Oude Raadhuis aan de Groenmarkt. De andere groep van 200 deelnemers wandelt in een lange slang naar het Buitenhof, waar het huis „Wederholt” of „Vijverhof”, waarin het na de restauratie ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal is omgedoopt, wordt bezichtigd. Ir. H. de Lussanet de la Sablonière, aan wie als hoofdarchitect bij de

Rijksgebouwendienst de leiding van de restauratie was toevertrouwd, geeft in de door Schonck in 1773 voor Stadhouder Prins Willem V gebouwde schilderijengalerij een toelichting op de restauratie; een vernuftig uitgevonden éénrichtingverkeer geeft vervolgens het grote gezelschap gelegenheid, alle ruimten zonder veel gedrang te bekijken. Omdat voor de aankleding van het interieur maar in zeer beperkte mate fondsen ter beschikking konden worden gesteld, is dankbaar gebruik gemaakt van waardevolle bouwfragmenten, die in kelders of dépôts van musea werden bewaard en nu, nadat zij ten dele waren gecompleteerd, de na de ontruiming door het Hypotheekkantoor achtergebleven, volkomen kale ruimten belangrijk verlevendigen.

De eerste groep van 160 deelnemers heeft intussen onder leiding van de vier bovengenoemde gidsen het Oude Raadhuis, waarvan de restauratie onder leiding van de architect P. Zanstra in 1975 gereed is gekomen, bezichtigd. Achtereenvolgens worden de vierschaar met zijn prachtige balkenconsoles, de vroegere kamer van burgemeesteren, de burgemeesterskamer met het befaamde Terwesten-plafond, de schepenkamer met de vier „Witjes”, de schepenvertreck-kamer met Schouwman's „vogelplafond”, de secretarie en de feestelijk aandoende, uit 1733 daterende gang met de veertien meter hoge lichtkoepel in ogen-schouw genomen. Maar ook de op de verdieping gelegen vertrekken, waaronder de voormalige rederijderskamer, komen aan de beurt en het bezoek wordt besloten met een kijkje in de nieuwe, boven het informatiecentrum gelegen raadzaal, een schepping van architect Zanstra, waar de Haagse gemeenteraad sedert 1972 weer ter vergadering bijeenkomt.

Na de gemeenschappelijke lunch, verdeeld over de restaurants Corona en Het Gouden Hoofd, wisselen de groepen, zodat zij, die des ochtends „Vijverhof” hebben gezien, nu naar het Oude Raadhuis gaan, en omgekeerd. Tegen half vier treffen alle deelnemers elkaar op het Buitenhof in het gebouw van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Daar wordt eerst de huidige vergaderzaal bekeken, die in 1655 naar plannen van

Pieter Post als vergaderzaal voor de Staten van Holland is gebouwd. Ir. H. de Lussanet de la Sablonière geeft hier weer een toelichting. De daaronder gelegen, vierkante ruimte uit het begin van de 17de eeuw, de oude vergaderzaal van Hun Hoogmogenden, met haar vier zandstenen kolommen, die het houten plafond met cassetten ondersteunen, doet thans dienst als „noenzaal” voor de leden van de Eerste Kamer. De heer J. Holstein, hoofdarchitect bij de Rijksgebouwendienst, schetst de problemen, die bij de enige jaren geleden gereedgekomen restauratie moesten worden overwonnen.

Het excursiegedeelte van deze dag is hiermede volbracht, maar gelukkig begeven vele deelnemers zich naar de St.-Jacobuskerk aan de Parkstraat ter bijwoning van de algemene ledenvergadering. Nadat drs. H. P. R. Rosenberg in het kort de kunsthistorische betekenis van dit neogotische gebouw, kort geleden op het nippertje aan de voorgenomen sloping ontsnapt, heeft geschetst, *opent* voorzitter De Gou de vergadering met een woord van dank aan pastoor L. C. J. Wüst, die terstond bereid was de kerk aan ons af te staan, toen het door de grote belangstelling onmogelijk bleek in het gebouw van de Eerste Kamer te vergaderen. Spreker brengt in herinnering dat deze kerk in 1878 is gebouwd door de architect P. J. H. Cuypers, lid „van het eerste uur” van de Oudheidkundige Bond. Victor de Stuers en de huidige voorzitter van de Bond (laatstgenoemde in zijn jonge jaren!) hebben dit gebouw veelvuldig betreden en we bevinden ons dus op gewijde grond. De voorzitter heet onder de 84 aanwezigen de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, mr. R. Hotke, welkom. De heer P. J. Yperlaan van dat Ministerie heeft bericht van verhindering gezonden.

De *notulen* van de op 20 juni 1975 te Gieten gehouden algemene ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het Bulletin van november 1975, blz. 213 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld. Bij gebreke aan ingekomen stukken verleent de voorzitter terstond het woord aan de penningmeester voor een toelichting op de *rekening* over het verenigingsjaar 1975. De financiering van het door de Bond als manifestatie in het Monumentenjaar-1975 uitgegeven „Hollands Monumentenspel” heeft een bedrag van rond f 15 000,— gevergd. Verwacht mag worden dat door de verkoop van dit spel, die in 1976 nog zal worden geïntensiveerd, een gedeelte van het geïnvesteerde bedrag kan worden teruggewonnen, maar niet-

temin was het noodzakelijk voor de contante betaling van ontwerper en drukker een lening groot f 11 000,— te sluiten bij Slavenburg's Bank te Utrecht. Het nadelig saldo van de exploitatierekening over 1975 bedraagt f 15 000,—, dat ten laste van het kapitaal is gebracht. Dit is dan pro resto nog ruim f 7 500,— groot. De uiterste zuinigheid is mitsdien geboden en in dat licht moet dan ook de door het bestuur voorgestelde verhoging van de jaarlijkse contributie met ingang van 1976 als onvermijdelijk worden gezien. De commissie voor het nazien van de rekening over 1975, die heeft bestaan uit mevrouw dr. M. E. Houtzager en mr. G. J. Wit, heeft gerapporteerd dat zij de stukken heeft gecontroleerd en accoord bevonden. Aangezien beide genoemde leden verhinderd zijn deze vergadering bij te wonen, leest de voorzitter het door hen uitgebrachte rapport voor. De vergadering verleent naar aanleiding daarvan de penningmeester décharge. Eveneens gaat zij accoord met de voorgestelde verhoging van de contributie; de als gevolg daarvan noodzakelijke aanpassing van de artikelen 2 en 4 van het Huishoudelijk Reglement wordt goedgekeurd evenals de voorgestelde wijziging van de artikelen 8 en 19. De genoemde artikelen worden derhalve als volgt gelezen:

- artikel 2 a. natuurlijke personen: vijf en dertig gulden;
 b. rechtspersonen en instellingen zonder rechtspersoonlijkheid: zestig gulden;
 c. natuurlijke personen, tevens lid van de Nederlandse Museumvereniging: vijf en twintig gulden;
 d. voor studenten, enz. gepensioneerden . . . : niet lager dan twintig gulden.

artikel 4 Begunstigers, enz.: tenminste twintig gulden.

artikel 8 Wordt als volgt gewijzigd:
 De commissie van redactie bestaat uit ten hoogste dertien leden. Twaalf leden, onder wie de voorzitter en de hoofdredacteur, worden op voordracht van het bestuur van de vereniging benoemd door de algemene ledenvergadering.
 Eén lid wordt benoemd door de Nederlandse Museumvereniging.

artikel 19 Laatste alinea:
 Het woord „en” achter „16 juni 1967” wordt vervangen door een

komma en achter de woorden „17 februari 1973” volgt „en te 's-Gravenhage op 21 februari 1976”.

In de *kascommissie* voor het verenigingsjaar 1976 worden benoemd Mevrouw dr. M. E. Houtzager en de heer G. M. Bonga. Bij de *rondvraag* vestigt de heer R. J. van Pelt de aandacht op de dreigende sloop van de als monument beschermde panden Breestraat 125 en 127-129 te Leiden ten behoeve van een nieuw gebouw voor C. en A. De voorzitter antwoordt dat de Bond hiervan op de hoogte is en zich terzake reeds tot de Minister van C.R.M. heeft gewend. De voorzitter voegt daaraan toe dat het bestuur op verzoek van het Ministerie een beleidsnota gaat op-

stellen, waarin het zijn visie op de toekomstige activiteiten van de Bond zal uiteenzetten. Desgevraagd krijgt de heer M. J. Sypkens Smit van de voorzitter de toezegging dat de leden tevoren inzage zullen ontvangen van de inhoud van de uit te brengen beleidsnota. Tenslotte deelt de voorzitter mede dat redenen van organisatorische aard het wenselijk maken de voor deze zomer geplande ledenvergadering niet te Bergen op Zoom te houden, maar elders in den lande. Uit de vergadering worden de suggesties 's-Hertogenbosch en de Achterhoek gehoord. Het bestuur zal zich hierover nader beraden. De vergadering wordt dan te vijf uur door de voorzitter *gesloten*.

V. D. M.

De nederlandse groep van het International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (IIC) organiseert op vrijdag 14 mei 1976 een symposium over het *verdoeken van schilderijen* in het Centraal Museum te Utrecht. Aanvang 10.00 uur. Ook niet-leden zijn van harte welkom.

Verdere inlichtingen zijn te verkrijgen bij de secretaris van de IIC-Dutch Group Mej. Eline van Leeuwen, Aartsbisschoppelijk Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. 030-312561.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG 1975, GEHOUDEN OP 14 NOVEMBER
IN HET RIJKSMUSEUM TWENTHE TE ENSCHEDE

1. De voorzitter drs. C. Boschma opent kort na 11 uur de zes en zestigste Algemene Ledenvergadering en heet de aanwezigen welkom. Hij spreekt zijn dank uit jegens de directeur van het Rijksmuseum Twenthe en zijn staf voor de gastvrijheid en vermeldt met erkentelijkheid de medewerking van het echtpaar Bettenhausen bij de organisatie van deze museumdag.

De voorzitter begroet enkele vertegenwoordigers van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, onder wie de heer J. Karsten en de uit Nieuw Zeeland afkomstige heer L. H. Bieringa, die enige tijd in ons land zal verblijven om de nederlandse musea beter te leren kennen.

Vervolgens geeft hij het woord aan drs. A. L. Hulshoff, die de leden van de museumvereniging dankt voor hun komst; hij prijst zich gelukkig ieder een exemplaar van de zojuist verschenen catalogus van de collectie handschriften aan te kunnen bieden. Ter toelichting vermeldt hij enkele feiten uit de geschiedenis van het museum.

2. Het verslag van de eerste Museumdag 1975, verschenen in het septembernummer van het Bulletin KNOB, wordt zonder wijzigingen goedgekeurd.

De heer J. van Dorp vraagt de aandacht voor de late verschijning van het verslag. De voorzitter antwoordt, dat met de redactie zal worden overlegd. Naar aanleiding van punt 8 uit het verslag geeft de voorzitter een overzicht van de verschillende stappen en overwegingen binnen het Conseil consultatif van I.C.O.M. in Parijs. Het bestuur zal de ontwikkeling nauwlettend volgen.

3. Onder de ingekomen stukken is een brief van de Vereniging van Restauratoren over een tweede tentoonstelling „Achter de scherven”, te houden van 30 januari–1 maart 1976 in het Rijksmuseum Vincent van Gogh.

Voorts worden enkele mededelingen gedaan over het plan van de Rijksvoorlichtingsdienst en de Afdeling Voorlichting van C.R.M. een kleine reizende fototentoonstelling over de musea samen te stellen; hierbij zijn o.a. de heren F. van Koetsveld en drs. T. A. Swart betrokken.

Enkele ervaringen met de museumwagon in

Engeland worden doorgegeven aan de leden en tenslotte wordt mededeling gedaan van het feit dat de burgemeester van Boxmeer een bestemming zoekt voor het zeventiende-eeuwse Carmelitesenklooster Elzendaal.

4. Onder het agendapunt Musement – 50 Jaar Nederlandse Museumvereniging doet de voorzitter verslag van hetgeen er na de in mei gehouden vergadering is gebeurd. De leden hebben inmiddels een schriftelijke uiteenzetting ontvangen. Het bestuur ziet nu als mogelijkheid ter gelegenheid van het lustrum een praktische museumgids te doen uitgeven bij de Staatsuitgeverij; ten aanzien van andere lustrumplannen is nog nader beraad nodig, enkele initiatieven zijn reeds genomen, maar de financiering dient nog te worden besproken.

De heer Sj. Nauta vraagt zich af, of de naam Musement nog gebruikt kan worden. De voorzitter acht dit een zaak voor het bestuur van de Stichting. De heer drs. P. Tuyn informeert naar de argumenten van de werkgroep Voorlichters en de Educatieve Diensten. Ter toelichting citeert de voorzitter uit de brief d.d. 22 Juli 1975 van deze groepen aan het bestuur van de museumvereniging.

5. Uit de werkgroepen en de secties komen de volgende berichten: op 31 oktober heeft de Werkgroep Educatieve Diensten vergaderd in Rotterdam, op 20 november zal er een Textiel-dag in Den Haag worden gehouden, en de Werkgroep Voorlichters zal op 27 november in Naarden bijeenkomen. In het voorjaar 1976 zal er waarschijnlijk door de Werkgroep Voorlichters en de Werkgroep Educatieve Diensten gezamenlijk een dag worden georganiseerd.

6. Het volgende agendapunt vermeldt komende museumdagen en suggesties. De voorzitter stelt voor de eerste museumdagen in 1976 te reserveren voor de Museumnota en deze dan op een donderdag en een vrijdag met de leden te bespreken. Mocht de nota dan nog niet ter discussie gesteld kunnen worden, dan kan er in januari of februari 1976 over een ander onderwerp worden beslist. Er zijn suggesties gedaan:

- de knelpunten rond de toegangsprijzen;
- publieksinformatie en bijschriften;
- museumvitruines.

De heer B. Wander stelt voor museumdokumentatie als onderwerp te kiezen. De voorzitter zegt toe dit voorstel in overweging te nemen.

7. Onder wat verder ter tafel komt wordt naar aanleiding van een brief van het Nationaal Beiaardmuseum door de secretaris geattendeerd op de toenemende onduidelijkheid in museumkringen omtrent de taken en bevoegdheden. Er dienen duidelijke afspraken te komen over de taakafbakening van museumconsulenten, de rijksinspecteur, culturele raden, de museumvereniging en andere instanties, zoals de overheden. Het kan zijn, dat een museum zelf de weg maar moet vinden, en zich bij een ander moet oriënteren, het kan ook zijn, dat er simpele oplossingen voorhanden zijn.

De voorzitter kan tot zijn spijt nog geen nadere mededeling doen over een bureau voor de museumvereniging; de beslissing over het al of niet verlenen van een subsidie is bij zijn weten nog niet gevallen.

De vice-voorzitter bericht, dat tijdens de op 3 oktober in Rotterdam gehouden vergadering van de Vereniging van Staffunctionarissen besloten is voortaan los van De Nederlandse Museumvereniging op te treden; dit houdt in, dat ook niet-leden van De Nederlandse Museumvereniging lid van de Vereniging van Staffunctionarissen kunnen worden. In aansluiting hierop vestigt de heer drs. R. H. C. Vos de aandacht op de A.B.V.A.

8. In de rondvraag laat de heer drs. W. G. van der Weiden een waarschuwend geluid horen om als museum met de Flevohof in (de thans drooggelegde) zee te gaan. De opvang van museumvoorwerpen is daar nog geenszins ideaal. De heer J. K. Beetstra informeert naar alarminstallaties. Hij wordt door de heer Karsten op het bestaan van de Werkgroep Museumbeveiliging geattendeerd (contactadres afdeling M.M.A. van C.R.M.).

De voorzitter brengt een brief gericht aan het Fries Genootschap ter sprake van de Stichting ten behoeve van Culturele en Maatschappelijke Beschikkingen, die legaten, erflatingen en ook bruiklenen beschermt en controleert. Uit de hieruit ontstane discussie komt naar voren, dat museumdirecties zeer voorzichtig dienen te zijn bij het aanvaarden van schenkingen enz. met moeilijke voorwaarden.

Nadat nog enkele organisatorische mededelingen zijn gedaan i.v.m. de in de middag te houden excursies naar het Natuurmuseum en het Twents-Gelders Textielmuseum, en onder dank

de ontvangst om vijf uur ten Stadhuize door Burgemeester en Wethouders van Enschede is gememoreerd, sluit de voorzitter om 12.25 uur de huishoudelijke vergadering.

Het educatief experiment Twente

Na de lunch krijgt de heer drs. P. J. W. Bettenhausen het woord over de achtergronden, doelstellingen en praktische kanten van het project:

„Het Museaal Educatief Experiment Twente heeft er momenteel zo'n anderhalf twentse jaren opzitten. Er is al veel over en in verband met dit educatieve experiment gesproken, daar is het tenslotte een experiment voor. Daarom ook staat het op het middagprogramma van deze museumdag.

Museaal Educatief Experiment Twente, een wat lange naam, die in de praktijk van alle dag is teruggebracht tot de afkorting MEP, van Museaal Educatief Project, soms — ten onrechte overigens — aangeduid als NEP.

Hoe is het begonnen, wat waren en zijn de doelstellingen, wat werd er tot nu toe gerealiseerd en wat zijn de praktische problemen waarmee dit MEP in het museale veld geconfronteerd wordt? Dat zijn zo een aantal vragen waar wij vanmiddag in het kort een antwoord op hopen te geven. Laat ik daarom beginnen met een stukje voorgeschiedenis.

Als startpunt van dit experiment op regionaal niveau kan wel gezien worden een bespreking die in oktober 1972 plaats vond tussen het bestuur van de WED (Werkgroep educatieve diensten van museums in Nederland) en vertegenwoordigers van het Ministerie van C.R.M. Tijdens deze bijeenkomst, waar onder meer gesproken werd over de problemen waarmee kleine museums geconfronteerd worden bij het realiseren van hun educatieve taken, werd het idee geopperd „ergens” en bij wijze van experiment een regionaal edukatief werker aan te stellen, die tot taak zou moeten krijgen het educatieve museumwerk in een nog nader aan te wijzen gebied te stimuleren.

Besloten werd een werkgroep te formeren, die deze nog wat vage plannen voor een dergelijk experiment globaal zou moeten uitwerken. Deze werkgroep, die bestond uit vertegenwoordigers van de WED en het ministerie heeft zich vervolgens beraden over doelstellingen, werkerterreinen en taken en over de keuze van een geschikte régio. Dat die keuze tenslotte Twente zou worden zal U bekend zijn.

Voordat ik in zal gaan op het waarom van

die keuze wil ik er echter met nadruk op wijzen dat — ook al lijkt het er misschien op — dit experiment niet zomaar uit de museale hemel is komen vallen. Ideeën tot het versterken van het educatieve museumwerk zijn al ontstaan in de tijd dat Mevr. Klompé minister van C.R.M. was en de gedachten van de permanente educatie veld begonnen te winnen. Het huidige welzijnsbeleid van de regering, waarin onder meer een rechtvaardige spreiding van kennis centraal staat, is hierop een logisch vervolg. Realisering van een dergelijk beleid vraagt een cultureel en educatief voorzieningen-patroon, dat in staat moet zijn een breed mogelijk publiek te bereiken.

Museums kunnen gezien worden als een onderdeel van een dergelijk voorzieningen-patroon. Willen zij een wezenlijke bijdrage gaan leveren in het welzijnsbeleid en gaan functioneren voor een breed publiek, dan is het benadrukken, verbeteren en uitbouwen van hun publiekgerichte taak van essentieel belang. En met deze constatering kunnen we weer de link leggen met het educatief experiment. Immers, het verbeteren en uitbouwen van de publiekgerichte taken van de museums beperkt zich helaas nog altijd voornamelijk tot de grotere nederlandse museums, die vooral geconcentreerd zijn in de randstad. Kleine en tegelijk vaak regionale museums worstelen met een gebrek aan middelen en mankracht en hebben daardoor slechts bescheiden mogelijkheden om edukatief werk te kunnen uitvoeren. Maar al te vaak slagen zij er niet in redelijk te functioneren voor hun regionale publiek.

Met als uitgangspunt deze feitelijke situatie werd voor het educatieve experiment een voorlopige doelstelling geformuleerd, in die zin, dat er gekozen werd voor het stimuleren en coördineren van het educatieve museumwerk in een nog nader te bepalen gebied.

Als huidige algemene doelstelling kan gezien worden het onderzoeken op welke wijze vooral kleinere museums in Nederland beter kunnen functioneren binnen de gemeenschap.

Na enig wikken en wegen werd Twente ten slotte als regio uitgekozen,

— enerzijds vanwege haar gecombineerd urbaan-rurale karakter (nl. het stedelijk gebied dat gevormd wordt door de lijn Enschede, Hengelo, Borne en Almelo en de stedenband wordt genoemd doorsnijdt als het ware het twentse platteland)

— anderzijds vanwege het feit dat Twente min of meer representatief voor Nederland genoemd mag worden voor wat betreft de aan-

wezigheid — maar ook de afwezigheid — van museumaccommodaties. Ik kom hier zodadelijk nog op terug.

Gezien de grootte van het gebied en de vele diverse taken die vermoedelijk verricht moesten worden werd besloten voor dit werk een team (pje) van twee educatieve consultants in te zetten voor een periode van twee jaar. Steun zou worden gegeven door een begeleidingscommissie, bestaande uit vertegenwoordigers van C.R.M., de WED en de regio.

Het educatieve team werd een educatief echtpaar, te weten mijn vrouw en ikzelf, en in mei 1974 gingen we van start, met als concrete opdrachten:

- 1 het verlenen van daadwerkelijke hulp met het doel te komen tot een aantal concrete resultaten;
- 2 contacten leggen met mogelijke publieksgroepen en aansluiting zoeken bij en samenwerken met verwante culturele instellingen;
- 3 het verrichten van onderzoek. Dit was een nieuw aspect, dat door ons in overleg met de begeleidingscommissie aan het takenpakket werd toegevoegd.

Wij meenden — en velen met ons — dat wilde dit experiment slagen en vooral wilde het uitkomsten gaan opleveren, die zouden kunnen doorwerken in regionale maar ook landelijke beleidsadviezen, begeleidend onderzoek onmisbaar zou zijn.

Wil het educatief museumwerk doelgericht kunnen werken en bovendien zinvol zijn voor een zo breed mogelijk publiek, dan is in het bijzonder kennis nodig over de publieksgroepen waarop dit werk zich richt of zou moeten richten.

Tot nu toe vond het publieksonderzoek in Nederland nog maar in beperkte mate plaats, en zeker niet met betrekking tot regionale museums. Vandaar dat besloten werd het verrichten van onderzoek als een essentieel onderdeel van dit regionale experiment op te nemen.

Met dit onderzoek is vooral mijn echtgenote belast, die U zo dadelijk een korte toelichting zal geven op onderzoek dat inmiddels al is verricht en op het nog lopende onderzoek. Zelf wil ik ingaan op een aantal praktische aspecten van het MEP en op een aantal ontwikkelingen die gaande zijn.

Zoals ik zoëven al aangaf, viel de keus op Twente mede vanwege het feit dat de twentse museums een soort spiegel van het nederlandse museumbedrijf vormen. Als in zovele regio's is ook hier de historisch gegroeide samenstelling en

spreiding van het museumpakket niet ideaal te noemen, wat belemmerend werkt op het streven naar gelijke kansen voor allen op het gebruik van deze voorzieningen. De museale differentiatie is tamelijk eenzijdig. Alleen de lokale- en streekhistorie is hier goed vertegenwoordigd, evenals de natuurlijke historie. Ook de spreiding van het museumaanbod is verre van gelijkmatig. De grootste museum dichtheid is te vinden in Enschede (150 000 inwoners, 3 museums) nl. Rijksmuseum Twenthe, Natuurmuseum, Textielmuseum. Almelo en Hengelo, samen eveneens 150 000 inwoners beschikken niet over een eigen museum. Verder zijn er museums te vinden in Oldenzaal (Palthehuis) en Denekamp (Museum Natura Docet).

De overige markeringen op de kaart (afb. 2) geven museale instellingen aan, die eveneens bij het MEP betrokken zijn, nl.: Havezathe Singrayen; Museum Buurtspoorweg, een museumpje van de Stichting Heemkunde in Ootmarsum, op het terrein van het Los Hoes, de oudheidkamers van Rijssen, Vriezenveen, Markelo (in oprichting), Hengelo (in oprichting) en tenslotte het Busschemakershuis te Borne.

Het Rijksmuseum Twenthe is het grootste van alle twentse museale instellingen en trekt jaarlijks tussen de 30 à 40 000 bezoekers. Op de tweede plaats volgt het Natuurmuseum te Enschede, met jaarlijks rond de 30 000 bezoekers. Het museum Natura Docet te Denekamp komt aan rond de 18 000 bezoekers per jaar, het Textielmuseum (Enschede) rond de 9000 en het Palthehuis tenslotte het Museum Buurtspoorweg, dat jaarlijks tenslotte het Museumbuurtspoorweg, dat jaarlijks enige duizenden passagiers vervoert met oud — maar goed onderhouden — materieel.

Het personeelsbestand voor al deze instellingen loopt uiteen van drie stafleden voor het Rijksmuseum tot één conservator voor het Palthehuis, die tot voor kort nog part-timer was.

Oudheidkamers bestaan slechts bij de gratie van de vrije tijd van hun leden.

De grote vraag, waarmee wij in mei 1974 geconfronteerd werden was wel: waar begin je, en hoe begin je met een dergelijk project? (En misschien ook wel: wat zijn we begonnen?). Je kan die vraag ook omdraaien en je afvragen: wat zou hier idealiter moeten gebeuren, wat gebeurt er nu en hoe kan je de bestaande situatie veranderen.

Zoals eerder aangegeven was het doel van dit experiment het bevorderen van een beter functioneren van vooral kleinere museums ten behoeve van de eigen samenleving, waarbij het dus

gaat om het benadrukken van de publieke taak van die museums.

Een centrale plaats in die publieke taak neemt het educatieve museumwerk in, dat er naar streeft een zo breed mogelijk publiek te betrekken bij wat het museum te bieden heeft. Wil dat lukken, dan is het noodzakelijk dat degene wát het museum te bieden heeft, nl. het museumaanbod, duidelijk op die bezoekers moet zijn afgestemd. De kern van dat aanbod wordt gevormd door de museumpresentatie. Essentieel is, dat, wil zo'n presentatie naar het publiek overkomen, het te exposeren museale bezit op een aantrekkelijke maar vooral begrijpelijke wijze moet worden aangeboden. Daarnaast zal de keuze van een bepaalde presentatie moeten passen in beleid en doelstellingen van het betrokken museum. De eis van herkenbaarheid en overkomen naar het publiek toe vraagt in veel gevallen een vertaling van het gebodene. Dat houdt in, dat voortdurend educatieve maar ook recreatieve overwegingen een rol moeten spelen bij de museumpresentaties. Idealerweise zou er bij elke museumpresentatie — hoe klein die ook mag zijn — sprake moeten zijn van:

- systematische opbouw en looprichting;
- goede — professionele — vormgeving en goede belichting;
- en goede tekstbegeleiding, liefst op een aantal niveaus.

Naast dit minimumaanbod kunnen en moeten andere methoden worden toegepast om het publiek dat hetzij individueel, hetzij in groepsverband naar het museum komt verder te begeleiden, zoals:

- het zorgen voor functionele aanvullende schriftelijke informatie (gidsjes, folders, stencils etc.);
- het zorgen voor aanvullende audio-visuele begeleiding.

Met als uitgangspunt een dergelijk gevarieerd basisaanbod kunnen vervolgens speciale programma's worden ontwikkeld die bestemd zijn voor specifieke publieksgroepen. Pas wanneer het dienstenpakket van een museum op deze wijze kan worden vergroot zal het mogelijk zijn een breed en tevens divers publiek te bereiken. Helaas is dit alles nog een ideaal-typische voorstelling van zaken voor veel museums, en ook voor de twentse museums, zoals ons tijdens een korte oriëntatiefase duidelijk werd. Bij de meeste van deze museums blijkt nog veel aan de basis te ontbreken. Voor een deel wordt dit opgevangen door een persoonlijke inzet van de museumwerkers, die zelf rondleidingen houden zoals o.a.

gebeurt in het museum Natura Docet, het Textielmuseum, het Palthehuis en het Natuurmuseum in Enschede. Wel houdt dat in, dat buiten de tijden van deze rondleidingen een groot deel van de bezoekers als het ware in de kou moeten blijven staan.

Kortom, er is sprake van een aantal duidelijke gebreken in het basisvlak, zoals:

- slechte of totaal afwezige tekstbegeleiding;
- het ontbreken van een logische lijn in de presentatie;
- tentoonstellingstechnisch slecht uitgevoerde presentaties (qua kleur, vormgeving en belichting);
- vaak is er sprake van een verouderd vitrinebestand;
- er wordt onvoldoende- of geen gebruik gemaakt van audio-visuele hulpmiddelen;
- er is te weinig variatie in het aanbod: het aanbod is vaak te statisch.

De oorzaken hiervan kunnen worden teruggevoerd tot de kernproblemen van de kleine museums nl.:

- een gebrek aan middelen, en daarvan afgeleid:
- (soms) een gebrek aan ruimte;
- en: gebrek aan mankracht.

Gebrek aan mankracht leidt enerzijds tot een te kort aan know-how op een groot aantal terreinen, waaronder know-how op museumtechnisch gebied en op educatief gebied. Anderzijds kan — door het ontbreken van voldoende tegenwicht — het hobbïisme vaak tot hoge bloei komen in het kleine museum. Soms pakt dit uit in het voordeel van het museum en zijn bezoekers, vaak ook niet.

Dit alles heeft weer tot gevolg dat er in het algemeen onvoldoende rekening wordt gehouden met de behoeften van het brede publiek, zowel wat betreft de informatieve als de recreatieve behoeften.

Het was duidelijk, dat het MEP zich primair zou moeten gaan richten op het verbeteren van het basis-aanbod. Het streven naar het opzetten van samenwerkingsverbanden met niet-museale instellingen, zoals de Volksuniversiteit, het Nivon, werkende jongeren, het onderwijs en de Stichting Kunst aan de Jeugd om er enkele te noemen, bleek in eerste instantie niet haalbaar te zijn.

Iedereen was er van overtuigd dat er veel meer zou kunnen gebeuren in samenwerking met de museums, maar de vragen wezen voortdurend terug in de richting van het basis-aanbod van die museums, zoals: Wat hebben de museums te

bieden, wat zijn hun mogelijkheden, wat zijn hun faciliteiten, welke programma's zijn er?

Dit voorjaar werd als samenwerkingsexperiment in het Rijksmuseum een speciale tentoonstelling ingericht in het kader van een Enschedese-Marokko manifestatie. Door het inschakelen van een stagiaire die voor een deel van de begeleiding zorg droeg, werd deze tentoonstelling, althans voor wat betreft het Enschedese onderwijs een succes.

Als samenwerkingsproduct was deze tentoonstelling minder succesvol. Het vergde ook voor ons zeer veel tijd, tijd die beter besteed had kunnen worden aan de basis.

Na de oriënterende fase van het MEP is hard gewerkt aan die basis. Nagenoeg alle direkt bij het MEP betrokken museums en oudheidkamers hebben inmiddels een zgn. suggestienota ontvangen. Dit is in feite zowel een theoretisch als een zeer praktisch meerjarenplan, aan de hand waarvan gewerkt kan worden. Daarnaast ontvingen de betrokken grotere instellingen een analyse van hun bezoekerspubliek, wat mede aanwijzingen opleverde voor de richting waarin gewerkt moest worden. Deze suggestienota's zijn vervolgens uitvoerig met de betrokken medewerkers en besturen doorgenomen en er zijn plannen opgesteld om tot realisatie te komen.

Waar mogelijk worden vrijwilligers ingeschakeld om hulp te bieden, er werd en wordt gezocht naar extra fondsen om een en ander te kunnen financieren terwijl bovendien hulp kan worden geboden uit het budget van het MEP zelf. Bovendien blijken deze suggestienota's nuttige instrumenten te zijn tijdens overleg met de diverse subsidiegevers.

Dankzij al deze activiteiten is er inmiddels het een en ander op gang gekomen. Om enkele voorbeelden te noemen:

— In het Textielmuseum werd de benedenverdieping gerenoveerd. Er kwam een nieuwe indeling tot stand, een nieuwe opstelling, tekstbegeleiding en een verbeterde verlichting. Een bovenzaal van dit met een ontstellend ruimtegebrek kampend museum (een nieuwe vleugel zou welkom zijn) werd omgebouwd tot projectiezaal annex expositiezaal. Verdere plannen voor de overige zalen zijn in voorbereiding.

— De opstelling van oude handschriften in het Rijksmuseum werd vernieuwd en voorzien van tekstbegeleiding. Wachtende op toekomstige meer ingrijpende verbouwingen heeft de hal voorlopig een wat plezieriger aanzien gekregen en er is een start gemaakt met de renovatie van

de archeologische opstelling. Dit gebeurt in nauw overleg met de provinciaal archeoloog. Het ligt in de bedoeling dit onderdeel rond 1 april van het komende jaar af te hebben en als een afgerond programmaonderdeel aan te bieden aan het onderwijs, waar grote behoefte blijkt te bestaan aan een goed begeleide archeologische opstelling. Een nieuwe opstelling van de zgn. kastelenzaal en van de muntencollectie is eveneens in voorbereiding.

Voor de jeugd werd een informatief gidsje vervaardigd met speelse informatie en opdrachten over o.a. de schilderijencollectie. Er zijn verder contacten gelegd met de Stichting Muisische Vorming, die vanaf volgend jaar het museum in hun programma gaan opnemen. In het kader van deze samenwerking zullen in de toekomst kleine educatieve kunsttentoonstellingen worden georganiseerd.

— In het Natuurhistorisch museum Enschede is deze week een nieuwe opstelling in de walviszaal tot stand gekomen. Ook dat onderdeel is opgenomen in het middagprogramma.

Er zijn verder plannen voor een verbetering van de tekstbegeleiding in de overige afdelingen van het museum. Daarnaast experimenteert het museum momenteel met video-programma's, in het bijzonder ten behoeve van het onderwijs. Tevens wordt er gestreefd naar een verdere professionalisering van de frekwent in en door dit museum georganiseerde onderwijstentoonstellingen.

Voor wat betreft de museums buiten Enschede: — In het Hist. Museum het Palthehuis wordt momenteel hard gewerkt aan een verbetering van de opstelling in de bovenzaal, die gewijd is aan de historie van Oldenzaal. Getracht wordt te komen tot een duidelijker overzicht van die historie en een goede tekstbegeleiding, zodat ook deze opstelling bruikbaar wordt voor het plaatselijke onderwijs.

— Grote delen van de suggestienota ten behoeve van het museum Natura Docet zijn gebruikt voor de nieuwe beleidsnota van dit museum.

Aan een lange periode van onzekerheid ten aanzien van de toekomst van dit museum, een periode die samenviel met ziekte van de directrice van dit museum dat tot voor kort in feite eenmans/vrouws bedrijf was, is gelukkig een eind gekomen. Ook hier zijn de eerste stappen gezet op de weg naar een verbetering van het basisaanbod.

Een hoofdstukje apart vormen de bij het MEP betrokken oudheidkamers. Soms ondergebracht in een eigen gebouw, soms ingetrokken in een ge-

meentehuis, functioneren zij meestal maar voor een zeer beperkt publiek, dat er gedurende een of soms een paar dagen per week terecht kan. De vraag is gerechtvaardigd in hoeverre het juist is dat deze instellingen zouden moeten trachten een kopie te zijn van hun grotere museumbroeders. In het kader van het MEP is het streven er momenteel op gericht deze oudheidkamers of op te nemen in een wat groter verband of om te zetten in zgn. multi-funcionele-culturele instellingen.

Adviezen in deze richting zijn o.a. uitgebracht ten behoeve van de oudheidkamers van Rijssen en Markelo. Ideaal zou zijn de ruimte waarin een dergelijke oudheidkamer is ondergebracht ook geschikt te maken voor lezingen en projectie door derden en voor andere dan door de betrokken oudheidkamer zelf opgezette exposities. Dit zouden zowel exposities kunnen zijn van lokale kunstenaars of fotoclubs, maar ook exposities van regionaal belang, die — opgezet door de grotere regionale museums — in de toekomst als reizende tentoonstellingen hier een geschikte landingsplaats zouden kunnen gaan vinden.

Naast verbeteringen van de presentatie in het basis-vlak, wordt er eveneens gewerkt aan een verbetering van de audio-visuele begeleiding. In een aantal museums zijn inmiddels dia-klankbeelden tot stand gekomen, die duidelijk in een behoefte — zowel van museum als van het publiek — voorzien. Juist voor een kleiner museum is het inzetten van een dergelijke vorm van begeleiding uiterst zinvol. Niet alleen kan meer getoond worden dan de ruimte van het museum in feite toelaat, maar bovendien kan bij gebrek aan voldoende mankracht toch een plezierig stuk extra informatieoverdracht plaats vinden.

De benodigde apparatuur kon worden aangekocht uit het budget van het MEP zodat de twentse museale instellingen nu over een simpel en uniform hardware-systeem beschikken, wat uitwisseling van apparatuur en software vergemakkelijkt. De vervaardiging van die software is minder eenvoudig. Dit eist langdurig overleg, het leren denken in termen van draaiboeken en het leren vertalen van de over te dragen informatie. Geen gemakkelijke opgave, maar gezien de resultaten begint Twente de smaak te pakken te krijgen. Aardige bijkomstigheid is, dat een klankbeeld dat in samenwerking met het Textielmuseum vervaardigd werd, inmiddels al is opgenomen in een onderwijsproject van het Polemologisch Instituut te Groningen.

Een probleem bij de fabricage van deze software is het feit dat vrij veel technische kennis,

maar vooral hulpapparatuur nodig is voor o.a. het maken van goede geluidsbanden.

Gelukkig is er momenteel een plezierige samenwerkingsvorm met het Audio Visueel Centrum aan de TH Enschede op gang gekomen, die deze voor de museums zo belangrijke technische know-how en inbreng bezit.

Wanneer deze samenwerkingsvorm ook in de toekomst gecontinueerd zou kunnen worden — maar dat zal afhankelijk zijn van subsidiëringmogelijkheden en afspraken (die nu helaas nog ontbreken) — zal dit een blijvende en broodnodige steun kunnen zijn voor de regionale museums.

Samenvattend kan gezegd worden, dat de filosofie zoals die hier in de Twentse praktijk ontwikkeld is ten aanzien van het stimuleren van het functioneren van de museums neerkomt op: een verbeteren van het basisaanbod met het doel te komen tot een programma-aanbod. Dit programma-aanbod van de bij het MEP betrokken instellingen zal aan het eind van het project worden opgenomen in een speciale publikatie die vooral bestemd zal zijn voor die instellingen, die hier direct voordeel van kunnen hebben, waarbij in het bijzonder gedacht kan worden aan het onderwijs. Een stuk public-relations dus, eveneens essentieel voor de regionale museums, omdat uit onderzoek is gebleken dat er behalve een behoefte aan duidelijke programma's ook een behoefte aan goede informatie daarover bestaat.

Het video-programma, dat in samenwerking met Openbaar Kunstbezit tot stand is gekomen, kan ook gezien worden als een middel om informatie over de museums uit te dragen. Alhoewel er kritiek kan worden geleverd in de zin van een oneigenlijk gebruik van een bepaald medium, zijn we verheugd dat dit programma tot stand is gekomen. Het ligt in de bedoeling dit programma over de twentse museale instellingen te laten rouleren maar ook door te spelen naar VVV's en de pedagogische centra. En wellicht kan het zelfs dienst gaan doen als een twentse inzending voor musement.

Nog belangrijker dan musement is echter voor de twentse museums de vraag of zij er ook in de toekomst in zullen slagen te functioneren voor een breed publiek. Daarvoor is niet alleen een verbetering van het basisaanbod en extra publiciteit noodzakelijk. Evenzeer belangrijk is de vraag, of zij er in zullen slagen om de zo noodzakelijke variatie en wisseling in hun aanbod aan te brengen, die nodig is om van een toevallige bezoeker een trouwe bezoeker te maken. Dat hier

wellicht een taak wacht voor de grotere en meer bevoorrechte landelijke museums vormt dan ook het discussiethema voor deze middag".

Vervolgens is het woord aan mw. drs. A. G. M. Bettenhausen-Verbeij over het begeleidend onderzoek:

„Na een eerste kennismaking met het MEP-project vanuit de praktijk van het edukatief museumwerk schakelen we nu over naar de *museumbezoeker*, voor wie alle edukatieve activiteiten uiteindelijk bestemd zijn.

Het is nog maar sinds kort dat men zich binnen museumkringen meer is gaan interesseren voor het museumpubliek en dat men vragen ging stellen als: „wie zijn eigenlijk mijn bezoekers”, „waarom komen ze naar het museum”, en „waarvoor”. Deze toenemende belangstelling voor het publiek is te zien als een ontwikkeling die parallel loopt met de uitbreiding van het edukatieve werk.

Het eerste publieksonderzoek in Nederland vond plaats in 1956 in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage. Sindsdien zijn verschillende van deze pogingen ondernomen o.a. in het Rijksmuseum, het Stedelijk museum, het Tropenmuseum te Amsterdam en het museum Boymans van Beuningen. Kortom, in de grote museums, — en dan nog voornamelijk de kunstmuseums — in het Westen van het land.

Een goed overzicht van wat er op dit gebied is gebeurd geeft Thea van Eijnsbergen in haar „Verkennd onderzoek onder de musea in Nederland”. Over het bezoek aan de *kleinere* museums buiten onze randstad is echter tot op heden nog niet veel bekend.

Een bezwaar van alle publieksonderzoek dat in het verleden is verricht, is dat het zich altijd beperkt tot het publiek van één enkel museum. Er is nooit geprobeerd een min of meer afgebakend gebied museaal in kaart te brengen. Door een dergelijke aanpak zou men immers een beter inzicht kunnen krijgen in het bereik van een museum, in de invloed van de faktor afstand op het museumbezoek en op de relatie tussen type museum en het soort bezoekers dat een museum trekt om maar enkele voorbeelden te noemen.

Een ander hiaat is het ontbreken van informatie over de niet-museumgebruiker; de eerste en tevens de laatste stap in deze richting werd gezet tijdens Musement '69. Aan de hand van een landelijke steekproef heeft men toen geprobeerd inzicht te krijgen in de verhouding museumbezoekers en niet-bezoekers, men heeft zich echter uitsluitend beperkt tot demografische kenmerken

als leeftijd, opleiding, beroep, woonplaats.

Grondige informatie over juist het niet-publiek ontbreekt nog nagenoeg. Ook in het buitenland is op dit terrein weinig werk verricht. Het enige mij bekende onderzoek is het al veel besproken canadese verslag van Dixon en Baily.

Toch vormt juist dit niet-bezoek een belangrijk onderzoeksthema gezien de gehele gedachte-ontwikkeling binnen het museumbeleid, en met name natuurlijk m.b.t. het edukatieve museumwerk. In de toelichting op de C.R.M.-begroting van de laatste twee jaar wordt er nadrukkelijk op gewezen dat de museums zich in hun activiteiten ook op nieuwe bezoekersgroepen moeten gaan richten.

Daarom is het dan ook verheugend dat in het kader van dit MEP-project gekozen werd voor een combinatie van praktisch museumwerk én onderzoek. Doel van dat onderzoek is vooral het vaststellen van de relatie van de kleine museums met de totale bevolking, een bevolking die zowel museumgebruikers als niet-gebruikers kent. Wat is er binnen het MEP tot nu toe aan onderzoek verricht?

1. De eerste stap is geweest een inventarisatie van het bezoek aan de 5 grote twentse museums. Aan de hand van enkele resultaten hiervan zal ik zo dadelijk proberen de bezoekersopbouw voor deze museums nader toe te lichten.

2. Er vond een evaluatie plaats van Herfststooi '74, een jaarlijks terugkerende tentoonstelling in het Rijksmuseum Twenthe en verder een evaluatie van een Marokko-tentoonstelling in hetzelfde museum.

3. Behalve het individuele bezoek is ook het groepsbezoek onder de loep genomen, en wel het bezoek door de scholen in Twente aan de twentse museums. Ook hierover krijgt U zo dadelijk nog iets te horen.

4. Wat momenteel nog in volle gang is en naar de resultaten waarvan ik zelf met veel interesse uitzie, is een onderzoek dat buiten de museummuren plaats vindt en waarbij de gehele twentse bevolking betrokken is, dus zowel museumgebruikers als niet-gebruikers. Het doel ervan is een uitgebreide beschrijving te geven van de relatie museum-bevolking binnen Twente.

Bijzondere aandacht krijgt hierbij de invloed van het onderwijs op het museumbezoek, verder de betekenis van het culturele milieu, de oriëntatie op cultuur en informatie in het algemeen, de plaats van het museum binnen het eigen gezin, binnen het gezin van herkomst, binnen buurt- en vriendenkring en verder de betekenis van het

museumbezoek in school- en in verenigingsverband.

Onderzocht wordt ook de bekendheid en de ervaring die men met de eigen twentse museums heeft, de behoefte aan bepaalde veranderingen in de museums, met name veranderingen op het gebied van de informatie-overdracht en op het gebied van wat men de „sfeerverbetering” in het museum zou kunnen noemen.

Uiteraard wordt er ten aanzien van de laatste vragen rekening gehouden met de museumervaring van de ondervraagden. Er wordt binnen het onderzoek gewerkt met twee verschillende vragenlijsten, één voor de museumbezoeker en één voor de niet-bezoeker.

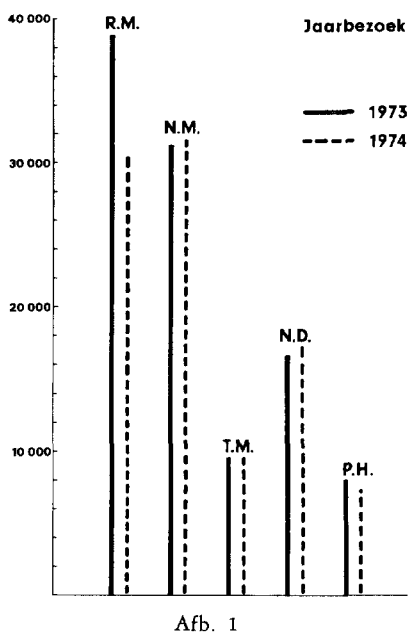
Momenteel is de interview-fase waarvoor studenten van de Sociale Academie in Enschede en van de Technische Hogeschool Twente zijn ingeschakeld, nagenoeg afgesloten. In totaal zijn er 500 Twentenaren geïnterviewd, evenredig verdeeld over het stedelijk gebied en het platteland. De keuze van deze 500 personen is gebaseerd op een aselecte steekproef uit de gemeentelijke bevolkingsregisters.

Het eindrapport van dit onderzoek kan bij de afsluiting van het MEP-project, mei 1976, worden verwacht. Ik kan U over de resultaten ervan daarom nog niets meedelen, wel kan ik U wat meer vertellen over het *bezoek* aan de vijf grotere museums in Twente.

Vorig jaar zomer is er een bescheiden schriftelijke enquête onder dit bezoek gehouden. Het ging hierbij om een inventarisatie van dit publiek naar leeftijd, opleiding, beroep, woonplaats, motivatie van het bezoek en de informatie die men had over de museums.

In februari 1975 werd deze enquête herhaald. Het bezoekersaantal lag toen aanzienlijk lager, bij gevolg ook de deelname aan de enquête. In een enkel geval zoals bij het Textielmuseum, was het aantal zelfs te gering om iets met de gegevens te kunnen doen.

Het totale bezoek is weergegeven in het diagram van afb. 1. Hieruit blijkt dat het Rijksmuseum Twenthe en het Natuurmuseum duidelijk de meeste bezoekers trekken, meer dan 30 000. Het Textielmuseum in Enschede een kleine 10 000. Het bezoekersaantal van Natura Docet ligt rond de 17 000–18 000 en van het Palthehuis bij de 7 000. Van deze 5 museums is Natura Docet de enige die géén tentoonstellingen organiseert. Het bezoek komt er dus uitsluitend voor de vaste collectie. In de spreiding van het bezoek over het gehele jaar is dit duidelijk terug te zien.

Natura Docet ligt in een toeristisch aantrekkelijk gebied, vandaar dat het iedere zomer vast kan rekenen op een grote stroom bezoekers. Hierbij vergeleken is het in de wintermaanden doodtij. Een kleine opleving toont oktober rond de herfstvakanties.

Bekijken we het jaarbeeld van het Natuurmuseum dan ziet dat er heel wat minder gelijkmatig uit. De maanden juli en augustus moeten hier eerder tot de rustigste gerekend worden. Enschede is dan ook geen toeristenstad. Door een gericht tentoonstellingsbeleid weet het museum zich toch jaarlijks van een behoorlijk bezoekersaantal te verzekeren. Het valt op dat deze tentoonstellingen, 2 à 3 per jaar, grote belangstelling genieten. Dit wordt verklaard door de vaste relatie die het museum onderhoudt met de scholen in Enschede, met name de lagere scholen. De georganiseerde tentoonstellingen zijn in de eerste plaats schooltentoonstellingen, gericht op de 5de en 6de klas van het lager onderwijs.

Dan het Rijksmuseum Twenthe. Ook hier geen opvallende drukte tijdens de zomermaanden, maar wèl bij enkele tentoonstellingen, in bijzonder bij de jaarlijkse Herfststooi-tentoonstelling. Het museum trekt dan in 10 dagen 13 000 tot 18 000 bezoekers, wat neerkomt op 40 à 50% van het jaarbezoek.

Minder rekreatief opgezette tentoonstellingen trekken heel wat minder belangstellenden, tenzij

het gaat om een Jongkind-tentoonstelling zoals in mei 1971 of de in Twente gevierde „Bommen Berend” in februari 1973.

De in de laatste paar jaar regelmatig georganiseerde kabinettentoonstelling, die gewijd zijn aan eigentijdse twentse schilders, trekken nauwelijks extra-bezoekers.

Beperken we ons dan nu tot de maanden juli en augustus '74 toen de enquête plaats vond: De beide natuurhistorische museums zijn in deze periode verreweg het meest bezocht. Van Natura Docet is al bekend dat het veel vakantiegangers trekt. Het Natuurmuseum in Enschede vormt vooral een trekpleister voor veel jeugdige bezoekers, met name uit Enschede zelf.

Ook bij het Palthehuis maakt het bezoek in de maanden juli en augustus een belangrijk deel van het jaarbezoek uit, ook hier dus naar verhouding een grote toeristische belangstelling.

Hoe is dit bezoek nu opgebouwd? Het percentage bezoekers dat in deze zomerperiode de betreffende museums voor het éérst bezocht, ligt bij ieder museum behoorlijk hoog (Tabel 1). De twee grootste museums trokken naar verhouding de meeste herbezoekers.

In het Textielmuseum werd gedeeltelijk in deze periode de tentoonstelling „Merklappen in Twente” gehouden. Deze tentoonstelling heeft zoals uit de enquête bleek veel nieuwe bezoekers getrokken.

Over het Palthehuis en Natura Docet werd al eerder opgemerkt dat zij sterk afhankelijk zijn van het toeristisch bezoek en daarom ook hier veel nieuw bezoek.

Overigens bleek bij herhaling van de enquête in februari dat zowel voor Natura Docet als voor het Palthehuis de verhouding nieuw bezoek-herbezoek ongeveer dezelfde was gebleven. Het Rijksmuseum en het Natuurmuseum kregen in februari naar verhouding echter veel meer herbezoekers.

Men mag hier uit afleiden dat er voor het Palthehuis en voor Natura Docet nauwelijks een vaste kern van herbezoekers bestaat.

TABEL 1

Oud en nieuw bezoek

	Rijksm. Twenthe	Natuur Museum	Textiel Museum	Palthe Museum	Natura Docet
Nieuw bezoek	57,0	60,1	75,7	85,8	68,6
Herbezoek	43,0	39,9	24,3	14,2	31,4
	100%	100%	100%	100%	100%

Van de herbezoekers werd nagegaan wanneer hun laatste bezoek aan het betreffende museum had plaats gevonden (Tabel 2).

De drie enschedese museums tonen het gunstigste beeld, een redelijk percentage bezocht in 1973 of nog in 1974 het museum voor het laatst. De hoge score van het Textielmuseum houdt weer verband met de tentoonstelling die hier werd georganiseerd.

Opvallend is dat bij Natura Docet, het enige museum dat géén tentoonstellingen organiseert, het tijdstip van het laatste bezoek ook het langst geleden is. Van de bijna 81% van de bezoekers die opgaf het museum in 1972 of daarvoor voor het laatst bezocht te hebben, was zelfs 35% er vóór 1960 voor het laatst geweest, dus langer dan 14 jaar geleden.

Voor deze herbezoekers is het museum een brok jeugdsentiment dat men nog eens wil ophalen of aan eigen kinderen wil doorgeven. Maar

TABEL 2

Laatste bezoek

Laatste bezoek	Rijksm. Twenthe	Natuur Museum	Textiel Museum	Palthe Museum	Natura Docet
'74/'73	43,8	44,9	62,5	39,2	16,2
Vóór '72	55,2	53,7	35,7	60,8	80,8
Blanco	1,0	1,4	1,8	—	—
	100%	100%	100%	100%	100%

het bewijst nogmaals dat als een *klein* museum zijn activiteiten alleen afstemt op de permanente collectie er ook geen actieve klantenbinding ontstaat, hooguit één over zeer lange termijn.

Dan de bezoekmotivatie. In één oogopslag is te zien in Tabel 3 dat voor de meeste bezoekers „interesse” niet de belangrijkste drijfveer vormt om een museum te bezoeken. U herinnert zich nog wel de slechte zomer van 1974. U ziet hoevelen eerlijk genoeg zijn om ronduit toe te geven dat zij vanwege de regen in het museum beland waren. Of men beschouwde het bezoek als een vorm van vakantiebesteding. Uiteindelijk moet er iets ondernomen worden om een vrije dag te vullen. Bekijken we echter de scores op de motivatie „interesse”, dan springt het Textielmuseum er duidelijk uit. Ook dit weer een gevolg van de Merklappententoonstelling, waardoor velen het museum met een specifiek gerichte belangstelling kwamen bezoeken.

Het Natuurmuseum valt eveneens op, maar dan om tegenovergestelde redenen. Bezien we voor

TABEL 3

Bezoekersmotivatie

Motivatie	Rijksm. Twenthe	Natuur Museum	Textiel Museum	Natura Docet	Palthe Huis
Slecht weer	13,9	17,1	6,7	11,6	8,4
Vakantie	18,1	20,6	10,7	24,6	30,0
Interesse	40,0	29,2	69,1	40,7	45,1
Begeleiders van kinderen/gasten	10,3	18,6	1,7	9,7	5,3
Verveling	2,9	0,9	0,7	1,5	1,0
Overige	1,8	0,2	—	0,3	0,8
Blanco	13,0	13,4	11,1	11,6	9,4
	100%	100%	100%	100%	100%

dit museum de percentages waarmee de verschillende motivaties zijn genoemd, dan vallen de hoge scores op bij de motivaties „slecht weer” en „het begeleiden van kinderen”. Dit bewijst weer de grote betekenis van dit museum als kindertrekpleister. Veel ouders bezoeken niet zozeer uit eigen interesse het museum, maar meer om bij regenachtig weer met de kinderen ergens naar toe te kunnen gaan.

In het algemeen kan uit het feit, dat „interesse” niet altijd de belangrijkste reden is voor een museumbezoek, afgeleid worden dat men eigenlijk te maken heeft met een heel gevarieerd publiek. Omdat ook weinigen hun interesse nader wisten te omschrijven mag bovendien geconcludeerd worden dat het voor de meesten meer een kwestie van „algemene interesse” is en dat van alle bezoekers maar een klein percentage over specialistische kennis van het betreffende museumaanbod beschikt. En dit moet men als museum bij zijn presentatie en begeleiding niet uit het oog verliezen.

De 3 enschedese museums ontvingen in deze zomermaanden naar verhouding de meeste bezoekers uit de eigen regio. Dit twentse bezoek ligt het laagst bij de meer toeristisch afhankelijke museums als Natura Docet en Palthehuis.

Bij herhaling van de enquête in februari lagen deze percentages wederom het hoogst bij het Rijksmuseum en het Natuurmuseum, nu rond de 75%. De laagste score voor twents bezoek behaalde toen Natura Docet, met 56%.

Niettemin geldt voor al deze museums dat de eigen twentse bevolking de belangrijkste basis voor het bezoek vormt en dat er ten aanzien van dit *bezoek* met recht van regionale museums gesproken moet worden. Een grote twentse belangstelling dus, maar toch wil dit niet zeggen dat

deze belangstelling ook gelijk over heel Twente verspreid ligt. Kijken we naar de gemeenten waaruit het bezoek afkomstig is, dan blijkt zelfs binnen een beperkte regio als Twente de faktor *afstand* enorm belangrijk te zijn.

De bezoekers van de 3 enschedese museums komen voor ongeveer de helft uit Enschede zelf, aangevuld door een behoorlijk percentage uit Hengelo.

Nu zou men kunnen veronderstellen dat ook de helft van de twentse bevolking in Enschede woont, maar slechts 29,8% van alle Twentenaren blijkt de eerste stad van de regio te bevolken. Almelo dat niet eens zoveel kleiner is dan Hengelo, maar wel een flink eind verder van Enschede verwijderd ligt, speelt niet eens meer mee (afb. 2).

Bekijken we de herkomst van het bezoek aan het Palthuis, dan levert ook hier de eigen gemeente een belangrijk aandeel. Alleen Natura Docet vormt een uitzondering. Het bleek het enige museum met een redelijke spreiding van de bezoekers over héél Twente. De gemeente Denekamp zelf neemt geen bijzondere plaats in. Het % voor deze gemeente, dat is ondergebracht in de categorie plattelandsgemeenten, bedroeg 2,4%.

De algemene conclusie die uit deze gegevens over de spreiding van het bezoek binnen Twente volgt, is dat, al spreken we wel zo gemakkelijk over MEP-Twente en over de *twentse* museums dat dit niet betekent dat ook iedere twentenaar

een gelijke kans heeft om de eigen regionale museums te bezoeken.

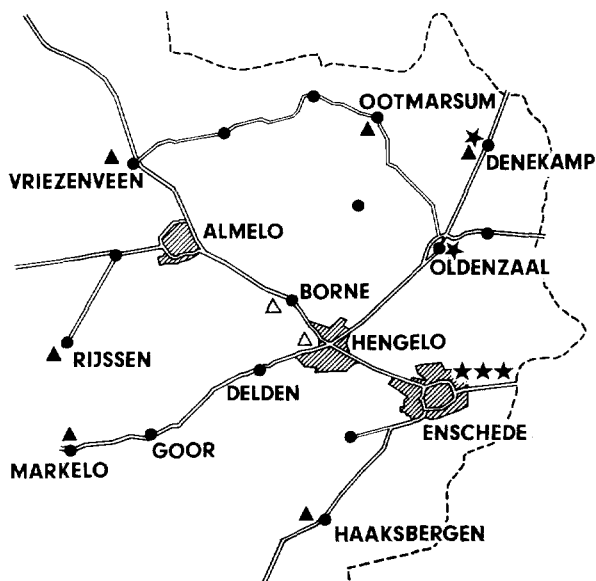
De praktijk toont aan dat men doodeenvoudig niet bereid is of niet in staat is om voor een museum over een grote afstand te reizen. Ongelijke kansen ten aanzien van museumbezoek heeft daarom niet alleen te maken met verschillen in opleiding en milieu zoals vaak wordt benadrukt, maar ook met de geografische spreiding van museums. Vandaar de noodzaak van een spreidingsbeleid, ook regionaal!

Ook uit het onderzoek naar het museumbezoek door de scholen kwam het afstandsprobleem naar voren.

Voor 1974 werd nagegaan welke scholen één of meer van de 5 grotere museums hadden bezocht. Nog niet de helft van alle scholen bleek in 1974 een keer een regionaal museum bezocht te hebben.

Relateren we dit gegeven aan de geografische ligging van de scholen, dan levert dit het resultaat in tabel 4 met als voorbeeld de lagere scholen. U ziet dan dat in Enschede ruim 90% van alle lagere scholen met één of meer klassen een twents museum hebben bezocht, in Hengelo bijna 70%. Ik spreek van een twents museum, maar in werkelijkheid betreft het hier bezoek aan een *enschedees* museum, meestal het Natuurmuseum.

Voor Almelo daarentegen blijkt de afstand te groot te zijn. Een gunstiger beeld leveren weer Oldenzaal en Denekamp, ieder met een eigen museum. Scholen uit 5 gemeenten hebben helemaal geen museums bezocht.

Afb. 2. Geografische ligging van musea in Twente. De ster geeft een museum aan, de driehoek een museale instelling zoals oudheidkamer, havezathe of het Museum Buurtspoorweg.

TABEL 4

*Relatie tussen de geografische spreiding van de
twentse scholen voor het lager onderwijs
en het museumbezoek in '74*

gemeente	aantal scholen	aantal scholen met museumbezoek	
		abs.	% v/h totaal
* Enschede	82	74	90,2
Hengelo	45	31	68,9
Almelo	35	8	22,8
* Oldenzaal	16	9	56,3
* Denekamp	10	6	60,0
Ootmarsum	3	0	—
Borne	14	3	21,4
Losser	8	4	50,0
Weerselo	6	3	50,0
Tubbergen	11	0	—
Vriezenveen	16	1	6,3
Wierden	15	3	20,0
Rijssen	11	0	—
Markelo	8	0	—
Goor	10	0	—
Diepenheim	1	0	—
Haaksbergen	15	5	33,3
	314	147	

* = gemeente met eigen museum/musea

Enschede dat met 3 museums binnen zijn grenzen de meeste mogelijkheden biedt, levert dus het gunstigste beeld.

Het museumbezoek door de enschedese scholen vindt ook niet uitsluitend in mei of juni plaats als onderdeel van het jaarlijkse schoolreisje, maar vaker verspreid over het héle jaar, afhankelijk van wat erin de museums georganiseerd wordt.

Bij de lagere scholen van de meeste andere gemeenten gaat het bijna altijd wél om een combinatie van museumbezoek en schoolreisje.

Al vormt de afstand voor de scholen het grootste struikelblok, toch zijn er nog andere bezwaren die een goed gebruik van het museum door het onderwijs in de weg staan.

Uit gesprekken met schoolhoofden van zowel lager- als voortgezet onderwijs zijn de volgende kritiekpunten naar voren gekomen:

1. Een algemene klacht van leraren was: de scholen móeten al zoveel. Er zijn zoveel verenigingen en instellingen die de scholen overspoelen met informatiemateriaal, met projecten, met tentoonstellingen. Met andere woorden: het museum bevindt zich in een concurrentiepositie. Daarom

moet dát, wat het museum te bieden heeft, de moeite waard zijn.

2. Twee bezwaren die nauw samenhangen met de faktor afstand en die ook telkens in de gesprekken terugkeerden, zijn:

— de *onkosten*: vervoer kost geld, met de fiets gaan is — ook in Twente — te gevaarlijk geworden.

— de tijd, die ermee gemoeid is: voor een bezoek van een uurtje ben je een hele middag kwijt.

3. De integratie tussen wat het museum te bieden heeft en waar men in het lesprogramma op school mee bezig is. Zoals één van de leraren het formuleerde: „het museum moet in het lesprogramma passen, het moet iets anders kunnen vervangen”.

Juist deze integratie tussen museumaanbod en lesstof weegt zwaar als men museumbezoek niet wil beperken tot onderdeel van een schoolreisje.

Als goed voorbeeld van een positieve integratie werd in Enschede enkele malen het Marokko-project genoemd, maar ook voor de vaste collecties zag men voldoende mogelijkheden, míts, en daarmee raak ik een volgend punt:

4. de leerlingen moeten goed worden opgevangen in het museum.

Met opvang wordt dan niet zozeer bedoeld de traditionele rondleiding — want daarmee is ook niet iedere leerkracht even gelukkig — maar aan mogelijkheden om de leerlingen onder leiding van een medewerker van het museum actief bezig te laten zijn.

Het bezwaar dat men tegen rondleidingen heeft, is het besef dat het door de leerlingen meestal als vervelend ervaren wordt, hun aandacht snel is afgeleid en daarmee de discipline verloren gaat.

Onderwijzers schrikken er ook voor terug het museum te bezoeken als zij weten zélf hun kinderen bezig te moeten houden, zélf alles te moeten vertellen. Men voelt zich hiervoor terecht onvoldoende toegerust.

5. Een ander punt dat ook zeker meespeelt is de *onbekendheid* van veel onderwijskrachten met de twentse museums en met wat ze te bieden hebben. Door deze onbekendheid is schoolmuseumbezoek nu vaak afhankelijk van de *persoonlijke* interesse van een onderwijzer voor het museum.

Deze persoonlijke interesse is vaak de belangrijkste motivatie om bezwaren van afstand, vervoer en onkosten te trotseren om toch met zijn

of haar klas een keer een museum te gaan bezoeken.

De algemene indruk na alle gesprekken met diverse leerkrachten is dat er heel duidelijk belangstelling voor het museum bestaat mits een aantal van bovengenoemde bezwaren opgelost kunnen worden. Nu heeft het museum dit niet allemaal zelf in handen. Met name het vervoersprobleem vraagt een oplossing die buiten het museum ligt, tenzij men meer met rondreizende tentoonstellingen zou gaan werken, die afgestemd zijn op gebruik door het onderwijs.

Maar aan de voorlichting, aan de opvang in het museum en aan de integratie tussen lesprogramma en museumaanbod kan het museum wél wat doen.

Uiteindelijk moet er de museums veel aan gelegen zijn om leerlingen op een prettige manier met het museum kennis te laten maken, want het museumbezoek in schoolverband is toch voor velen de eerste kennismaking met een museum.

Ik hoop dat U door mijn verhaal een indruk gekregen heeft van het museumgebruik in Twente. In het begin heb ik er al op gewezen dat dit de eerste maal is dat een hele regio onder de loep wordt genomen. Ik ben er echter van overtuigd dat de situatie in Twente zich heel goed laat vergelijken met die van andere regio's, zodat U, voor zover U zelf een regionaal museum vertegenwoordigt, in deze uiteenzetting ook Uw eigen situatie heeft kunnen herkennen".

Na afloop van de inleidingen van de heer en mevrouw Bettenhausen werd er in zes groepen gediscussieerd naar aanleiding van de volgende stelling: „Er is sprake van een ongelijke verdeling van mankracht, voorwerpen en know-how over de nederlandse museums. Er is geen extra geld". Het voorgestelde discussiepunt was: „Hoe kunnen — gegeven deze situatie — de grotere museums bijdragen tot een beter functioneren van de kleine (regionale) museums?"

In verschillende groepen had men in zoverre wat moeite met het discussiepunt dat men de kleinere museums niet te veel afhankelijk wilde laten worden van de hulp die de grotere musea zouden kunnen bieden. Uit de verschillende discussie-groepen kwamen dan ook suggesties naar voren om de kleinere museums eveneens te doen bijstaan door daartoe beschikbare instanties en/of personen. Enkele malen werd in dit verband de museumconsulent genoemd, terwijl in een der groepen ook de streek-conservator naar voren werd geschoven.

Een andere suggestie was een landelijk infor-

matie-centrum in te schakelen dat tot taak zou kunnen hebben de kleinere museums de nodige bijstand te verlenen. Deze taak zou echter ook vervuld kunnen worden door een afdeling van een provinciale raad of door een orgaan op regionaal of plaatselijk niveau.

Ondanks bovengenoemde kanttekeningen naar aanleiding van het gestelde discussiepunt werd er voldoende aandacht besteed aan het punt waar het eigenlijk om ging: Hoe kunnen de grotere museums de kleinere helpen?

Een door verschillende groepen voorgestelde vorm van hulp bestaat uit het aandragen van specialistische kennis, zoals op het gebied van presentatie, restauratie, beheer van voorwerpen, etc. Die hulp zou in incidentele gevallen gegeven kunnen worden, maar kan ook een wat consistentere vorm krijgen als b.v. een beheerder van een klein museum enige tijd een stage doet in een groot museum. Door de banden die daardoor ontstaan kan hij later wellicht nog wat gemakkelijker op het grotere museum „terugvallen". Ten aanzien van bijscholing van de medewerkers van kleinere museums werd door een der groepen ook nog gewezen op de door de Nederlandse Museumvereniging georganiseerde museumcursus.

Een andere vorm van hulpverlening van het grote aan het kleinere museum werd gezien in het in bruikleen geven van voorwerpen die in het kleinere museum bepaalde hiaten in de collectie zouden kunnen opvullen of op een andere manier de bestaande presentatie-mogelijkheden zouden kunnen aanvullen. Het grote museum zou — zo werd het geformuleerd — daarbij de rol van „moedermuseum" vervullen.

In een aantal discussiegroepen kwam ook naar voren dat het zeer zinvol zou zijn als de grote en de kleinere musea zouden samenwerken bij het opzetten van reizende tentoonstellingen. Over onderwerp en opzet zou men gezamenlijk kunnen overleggen, waarna de technische uitwerking als ook het verzorgen van het begeleidende materiaal — waaronder het dia-klankbeeld — vnl. verzorgd zou moeten worden door het grote museum. Ten aanzien van deze reizende tentoonstellingen kwam ook de suggestie om vooral te letten op de technische facetten vooral in verband met transport en opbouw. De heer Van Wengen vatte de op een flanel-bord bijeengebrachte suggesties samen door vast te stellen dat er zeker mogelijkheden voor het grote museum zijn de kleinere museums te helpen. Daarnaast was in de gespreks-groepen gebleken dat dit voor de kleinere museums geen afhankelijkheidspositie t.a.v. het grote museum

mocht inhouden. Mogelijkheden tot meer institutioneel opgebouwde hulp, hetzij via landelijke, provinciale, regionale of gemeentelijke organen, hetzij via consulenten of streekconservatoren, moet eveneens aanwezig zijn.

Slotconclusie was, dat de ene vorm van hulpverlening de andere niet hoeft uit te sluiten. Integendeel zelfs, ze behoren elkaar aan te vullen.

De voorzitter besluit deze middagbijeenkomst met een woord van dank aan de beide inleiders,

aan de heer dr. G. D. van Wengen voor zijn discussieleiding en aan het Rijksmuseum Twenthe voor de gastvrije ontvangst.

Vervolgens vertrekt het gezelschap per bus voor een kort bezoek aan het Twents-Gelders Textielmuseum en aan het Natuurmuseum om een indruk te krijgen van hetgeen er in Twenthe wordt verricht.

De Tweede Museumdag 1975 vindt zijn feestelijk einde tijdens een ontvangst door het College van Burgemeester en Wethouders in het Stadhuis van Enschede.

Bij de „Stichting Museum Rijswijk (ZH)” wordt gevraagd een

CONSERVATOR

Eisen: voltooid kunsthistorische opleiding en ervaring op museaal terrein.

Taak: het in overleg met het bestuur ontwikkelen van de doelstelling van het museum, het toegankelijk maken van de collectie d.m.v. catalogisering, de organisatie van tentoonstellingen, documentatie en correspondentie.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring. De gemeentelijke rechtspositieregeling is van toepassing.

Sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad aan de secretaris van de stichting, Beetslaan 134, Rijswijk (ZH).

Gemeente Hoorn

Het Westfries Museum te Hoorn vraagt een

EDUCATIEF MEDEWERKER

Taak:

de administratieve begeleiding van de museumverzameling;
verstrekken van inlichtingen aan het publiek - verzorgen
van rondleidingen - voorbereiden van exposities en andere
voorkomende werkzaamheden van een museumassistent;
de opbouw van een Educatieve Dienst.

Bij gebleken geschiktheid kan de te benoemen functionaris
t.z.t. worden belast met de leiding daarvan.

Middelbare opleiding is vereist.

Museumervaring en een gerichte vakopleiding (bij voor-
keur de Museumcursus) strekken tot aanbeveling.

Afhankelijk van opleiding en ervaring wordt een salaris
geboden behorende bij de rang van Adjunct-Commissies A;
salarisgrenzen van f 1.984.— tot f 2.336.— per maand,
inclusief de toelage per 1 januari 1976.

Sollicitaties binnen 14 dagen te richten aan Burgemeester
en Wethouders.

Nadere informatie kunnen worden
verkregen bij de directeur van het
Westfries Museum, Kerkstraat 10,
Hoorn, tel. (02290) 15 78 3.

---

directeur voor het joods historisch museum in amsterdam

Voor het Joods Historisch Museum te Amsterdam wordt een directeur gezocht die zal worden belast met:

de vestiging van het museum in het te restaureren synagogencomplex aan het Jonas Daniël Meijerplein, de ontwikkeling van een beleid voor het nieuw in te richten museum en de uitvoering ervan in samenwerking met de staf (uitbreiding van en zorg voor de collectie, tentoonstellingen en dergelijke), de verantwoording van het beleid en beheer.

Van de functionaris wordt geëist: een voltooide academische opleiding, museale en bestuurlijke ervaring, een sterke interdisciplinaire belangstelling noodzakelijk voor de ontwikkeling van het museum, interesse voor het eigen karakter van het museum en zijn speciale taak, goede contactuele eigenschappen.

Salaris tussen f 3400,— en f 4800,— per maand. Een uitloop naar maximaal f 5200 is mogelijk. Vakantiewetgeving 7,8 procent. Een pensioenvoorziening is aanwezig.

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij mr. E. H. van Sonsbeek, chef van de afdeling Kunstzaken ter Secretarie van Amsterdam, tel. (020) 21 44 55, toestel 1991.

Voor de selectieprocedure is een commissie gevormd. Een psychologisch onderzoek kan deel uitmaken van de selectieprocedure.

Volledige sollicitaties met curriculum vitae binnen 14 dagen te zenden aan de afdeling Kunstzaken ter gemeentesecretarie, Oudezijds Voorburgwal 197-199, Amsterdam (Centrum), onder no. 331.
